Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

БӨГҮН XIV ДАЛАЙ-ЛАМА ТЕНЗИН ГЬЯЦО ТЫВАГА МООРЛАП КЕЛИР

Хүндүлүг тыва чон! Улуг аалчывыс Далай-Ламаны угаан-сарыылдыг, корум-чурумнуг, бот-боттарывысты дыңнажып, алдарлыы-биле уткуп алыылыңар!

Далай-Ламаның номналын сагыыры— ол дээрге ачы-буяндыр.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 182 (14904) 1992 чылдың сентябрь 19, суббота

Солунга ат салган шагы 22.00 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМА

Тибетке бодунуң эгезин алган Буддизм азы тываларның адап турары Богда бурганга чүдүлге — сарыг-шажын амгы үеде делегейде улуг шажын-чүдүлгелерниң бирээзи боор, Азия диптен улам тарап, Америкада Европада безин улуг хүндүткелди, сонуургалды чаалап алган. Буддизм чүгле бурганга чалбарып чүдүүрү эвес, ол дээрге кижиниң нийти амыдырал, оран-делегей дугайында билиишкини, тускай сагылгалары бодун ап чорууруну негелде дүрүмнеридир. Ынчангаш ол бүгү талалыг улуг өөредиг, номнал болур.

Сарыг-шажынның төвү Тибет боол эртпишаан, ол шажын-чүдүлгениң эң улуг эрге-дужаалдыг баштыңы болур он дөрткү Далай-Лама бөгүн Тывага моорлап келир.

Он дөрткү Далай-Ламаның долу ады (ооң бодунуң чугаалап бергени ёзугаар) Джампел Нгванг Лобсан азы Тэнзин Гьяцо дээр. Ынчаарга ол 1935 чылдың июль 6-да төрүттүнгенде, ооң ада-иезиниң тывыскан ады Лхамо Тхондуэрга, «Күзелдерни тодарадурарга, «Күзелдерни тодарадыр дарийги бурган». Тибеттиң чонунуң уруг-дарыгга бээр аттары, черлер аттары кандыг-ла бир утказыг боор турар. Төрүттүнген суурун Танкер дээр, ол дээрге «Ырланган пар» дээн чижектиг.

Он дөрткү Далай-Ламаның чугаалааны-биле алырга, ол Тибеттиң ооң мурнундагы он үш Далай-Ламаларының мерелиниң шилчип сиңген мага-боду боор турар. Далай-Ламаларның баштайгызы бистиң эраның 1351 чылда төрүттүнген, ону Авалокитешвараның азы Чэнрэгизтиң, Амыдыралдың Ак чечээниң Тудукчузунуң овур-хевири сиңген деп хүлээп көрген. Ынчангаш он дөрткү Далай-Ламага ооң мурнундаагыларының дамчыштыр Авалокитешвараның овур-хевири дамчып келген.

Далай-Ламаны канчаар тып, бурган дүжүлгезинге чалаарыл? Ол дугайын он дөрткү Далай-Ламаның бодунуң канчаар тыпканын бижээниниң чижээнден көрүп болур. Он үшкү Далай-Лама Тхуптен Гьясо бежен чеди харлыг турган. 1933 чылда өлген. Ооң мага-бодун тускай эм сиңирип кадагалааш, олуртуп каан турган. Ооң көрүжү элээн болганда, мурнуу чүктен соңгу-чөөн чүкче эгли берген. Ынчангаш чаа Далай-Ламаны ол чүктен дилээр ужурлуг апарган. А Ыдыктыг Дээди хүрээниң улуг ламазы Лхамой дээрзи Лхаса деп ыдыктыг хөлдүң суунче көрүп, боданып олурарга, тибет «Ах», «Ка» база «Ма» деп үжүктер ооң караанга илдең чуруттунган. Оон соонда алдынналчак дээвирлиг үш каът хүрээни болгаш оортан дагларже углай чоруткан кокпа орукту ол көрген. Кокпа орук чиктиг хевирлиг суг аксыкчыларлыг улуг бажыңга чедирген. «Ах» деп үжүк чурттуң соңгу-чөөн чүгүнге Амдо деп можуну айтып турарын улуг лама билген. Ынчангаш Далай-Ламаны дилеп тыпкаш, чалзар бөлүктү ынаар чоруткан. «Ка» деп үжүк ламаның караанга көзүлген Кумбум хүрээге дүүшкен. Кокпаны, ооң ужурунда бажыңны база тып алганнар. Ында чурттаан 3 харлыг оол бодунуң сагылга-чурумунуң, овур-хевириниң талазы-биле Далай-Ламаның чаа салгалы боор болурун олар бүзүреп көрген. Шак ынчалдыр чаа Далай-Ламаны тыпканнар.

Ынчаарда ол оолдуң ада-иези улуг эвес чер хөлезилеп алган, аңаа арбай, кырлыг-кара база картофель өстүрүп турар болган. Далай-Ламаның сактыышкыннарында бижээнинден алырга, ооң ада-иези беш-алды хире хайнактыг (инек биле сарлыктың), чуургалаар дагаалarлыг, 80 хире хой, өшкүлүг, сула азыралдыг сарлыктарлыг, ийи-үш аъттыг турган. Соктаан арбай далганынга тибеттер хөлчок ынак.

Оолду элээн болганда Лхасаже аппарган. 16 харлыынга чедир Далай-Ламаны дүжүлгезин ээлээринге таарыштыр кижизидип, өөредип келген. Оон соонда ол 1959 чылдың март төнчүзүнге чедир Лхасага бодунуң хүндүткелдиг, ыдыктыг дүжүлгезин ээлеп, шажын-чүдүлгени болгаш чуртун баштап келген. Кыдаттың талазындан Тибетче чепсектиг халдаашкын диргелип, хан төгүүшкүнү болуру магатчок апаарга, ол Индияже чоруй барган. Ынчангаш чуртун хосзуралдан, дайынчгадан камгалаан. 1960 чылдан бээр ол Индияның Дхарамсала хоорайында чурттап турар, ол хоорайны «Биче Лхаса» деп чамдыкта адай бээр. Чуртундан чоруткан Ыдыктыг лама тибет шажын деңнилгезиниң үнелиг ыдыктыг чүүлдерин камгалап арттырар дээш бүгү чүвени кылып турар.

Он дөрткү Далай-Лама Тензин Гьяцо делегейде тайбың херээнге салыышкыны дээш Нобель шаңналы-биле шаңнаткан.

УЛУГ ААЛЧЫВЫС

Сарыг-шажын талазы-биле делегейге сураглыг, ооң кол суртаалчызы, ады-сураа алгаан XIV Далай-Лама тыва черге бөгүн аалдап келир. Ол дээрге тыва чонга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү дээрзи билдингир. Делегейге ооң алдар-хүндүзү чеже даа улуг бол, бодунуң иштики-хөңнүнден биче сеткилдиг, дузааргак чоруу-биле Тыва Республикага моорлап келири — улуг аас-кежик-тир.

Хүндүлүг Далай-Лама бодунуң ажыл-ижи тускай программа ёзугаар тургустунган-даа болза, биске келири-биле үе-шакты шилип алганында ужур-ла бар. Бистиң амгы үеде канчаар чурттап, дыштанып, ажылдап турарывысты шажын-чүдүлге ёзузу-биле хандыр өөренип көргеш, тыва улус-биле ужуражып, ооң сеткил-сагыжын өттүр көөр болгаш боттуг дузаны чедирер сорулганы бодунуң мурнунга салганы чугаажок.

Сарыг-шажынның Улуг башкызы кижи бүрүзүнүң канчаар чугаалаарынга, караа-биле көөрүнге, чүвени чоок черден эки эскерип билиринге, угаан сайзыралың чоорту чедип алырынга улуг салдарны чедирбишаан, буян-ачыны көргүзер дээрзинге ханызы-биле бүзүрээр мен.

Оон боду-биле ужуражып чугаалажыры албан эвес. Чүгле бо Улуг башкының бодун кичээнгейлиг көөрү, ооң кылган шимчээшкинин, эки күзээн күзел-соруун хандыр сиңирип алыры дыка ужур-дузалыг деп бодаар мен. Ооң баскан изи безин балалбас, мөңгеде артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Сарыг-шажынның Улуг башкызынга бүгү-ле экини күзевишаан, ажыл-ижинге чедиишкиннерни чүрээмниң ханызындан күзедим.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Хоочун башкы.

УТТУНДУРБАС БОЛУР

Чаңгыс хүн солун номчуваайн баарымга, чемниң амданы безин чок ышкаш сагындырар. Солундан бүгү-ле чаа чүүлдерни билип, номчуп ап олурар кырган мен.

Бир-ле хүн солун номчуп олурарымга, бирги арнында Бүгү-делегейге алдарлыг Далай-Лама Тывага моорлап кээр деп чүүл номчааш, баштай караамга бүзүревээн мен. Кежээ ажылдан уругларым четкилеп келирге, ылавылап айтырарымга, шын чүве болду. Бо кырыгыже чурттап келгеш, кандыг чүве көрбедим дээр, төрээн ак-көк Тывамга Далай-Ламаны оода чанындан көөр аас-кежиктиг болганымга канчаар-даа аажок өөрүүрдүр мен.

Далай-Лама дээрге Бүгү-делегейде ады-сураа алгаан алдарлыг кижи деп билдим. Ол хире улуг угааныг кижи бистиң бичии тыва чонувусче кел чыдарын кижи дыңнааш, өөрүшкүнү каяа деңнээр! Бо сөөлгү үеде нийти корум-чурумувус дыка баксырап сулараан болгай, чажыргаш чоор, «инейни шоодайга чажырарга, дөмей көстү бээр» дээр болгай.

Ол хире дириг бурган Далай-Лама кээр болганда, ооң чылыг сөзүн, дириг сүзүүнүг чугаазын дыңнап аарга, кижиге черле багай чүве арлы бээр боор деп бодаар мен. Эң ылаңгыя аныяк-өскен хүндүлүг Далай-Ламага аргалыг-ла болза кирип, оода чанынга тейлеп аарын кончуг-ла күзээр-дир мен. Алдарлыг ыдыктыг, угааныг, күштүг ламавыстың буян сөстери бистерниң баш-мээвиске черле чедип, бир-ле түңнелди үндүрер боор. Мээ мынча ботка Тывага Далай-Ламаны көөр боор мен деп кажан-даа бажымга ындыг бодал турбааның чажырбас-даа мен. Ынчангаш бүгү тыва чонум, хүндүлүг бурган башкы Далай-Ламаны эки уткуп, ак-чемивис-биле хүлээп ап, амыр менди эъткарып каалыңар.

Антонида ОЮН.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

ДАЛАЙ-ЛАМА — БУРГАН БАШКЫ

Тибет шажын сырын-хады
Тыва черге шагда келген.
Улустарның найыралын
Улам эптиг арга-биле
Угулзалап тудуштурган,
Улуг күштүг Далай-Лама.
Ыдык, сүрлүг бурган башкы
Ырак черден моорлап келди.
Тыва черим сегерезин.

Тыва чонум сеткил ханзын'
Угаан-бодал дүрүмчүзү
Улус чонга буян кылып,
Сеткилиниң ханызындан
Сергек, хөглүг хүлүмзүрээн,
Чыпшык, шынчы, шылгарангай
Шырай-арны чыраткылыг.
Далай-Лама — бурган башкы.
Талыгырдан «демир-куштуг»—

Таңды Тыва чонун эргип,
Тариналар номчуп келди.
Өршээ-өршээ, дириг бурган.
Өзүм-баарым чымчат, бурган.
Арат чонум аксын-кежиин
Авыралдап номна, башкым.
Арат чонум назы-харын
Алгап-йөрээп узат, башкым.
Доора доктап хайлыг бакты
Дораан бистен ырат, башкым.
Бак чүве күзээннерниң
Багын бурун чайлат, башкым.

Кайгамчыктыг каас Тывам
Хайыралдыг бойдус байлаан,
Энерелдиг төрээн Тывам
Эгээртинмес эртинезин,
Авыралдыг Тензин Гьяцо
Арамайлап ыдыктап бер.
Нобель шаңнал соонда
Онза адын дыргын тараан.
Тайбың, найырал деткикчизи
Далай-Лама, курай-курай!

Ондар ДАРЫМА.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он чедиги сессиязы

ЭРГЕ-ХООЙЛУ АЙТЫРЫЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ СЕССИЯГА ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг улус депутаттары! С. К. Токаның тураскаалының салым-чолунуң дугайында сессияга чугаалажып көөр кылдыр кирген айтырыг — бөдүүн эвес: төөгүнүң, политиканың, культураның, моральдыг мөзү-шынарның болгаш эрге-хоойлунуң айтырыы-дыр. Үениң байдалдарындан хамаарыштыр болгаш бодунуң хуузунда шынарларының ачызында Салчак Тока дөртен ажыг чыл дургузунда Тыва төөгүзүнге кол кижи болуп келген. Тыва күрүнезиниң тургустунганы, ооң экономиказының болгаш культуразының көдүрлүүшкүнү, Тыва Арат Республиканың болгаш Совет Эвилелиниң аразынга нарын харылзаалар ооң ады-биле холбаалыг болган. Чаа Тываның төөгүзүнүң чырыткылыг-даа, халаптыг-даа арыннарын Тока казыттына бээр болза, шын билип алыры болдунмас ийик. Амгы үеде янзы-бүрү бодалдар, санал-оналдар бар болуп турар. Тывага болган репрессияларга ону хамаарыштырбышаан, Токага бурун хөөн чок чоруктан эгелээш, ооң ажыл-чорудулгазын чүүлдүгзүнеринге болгаш ону агартырынга чедир саналдар дыңналып турар. Ындыг бодалдарның, санал-оналдарның үскүлежиишкини республикага политиктиг дүшкүүрлүг чорукту тургускан.

Ынчаарга репрессияларга таварышкан кижилерниң ажы-төлүнүң чүректеринде саргыышкыннар, ханы човулаң бирги ээлчегде биске чоок болгаш билдингир. «Чоннуң дайзыннарының» ажы-төлү кылдыр санаттырары чогум чүл ол дээрзин олар бодунуң амыдыралынга көргеннер. Кем-буруу чок черге шаажылаттырганнарның дугайында оларның ажы-төлүнүң сактыышкыны бистерге ыдыктыг болур ужурлуг. Репрессияларга таварышканнарны агартыр, оларның төрелдериниң социал камгалалын хандырар талазы-биле хөй хемчеглерни Чазак ап чоруткан болгаш репрессияларга таварышканнарның тураскаалын тургузар дугайында идеяны деткип турар.

Бөдүүн эвес, нарын ол үениң дугайында хөй чүүлдерни ам билир бис. Кем-буруу чок черге шииттирген кижилерни агартыр талазы-биле СЭКП обкомунуң, а ооң сөөлүнде — республиканың Дээди Совединиң комиссияларының ажылы чамдык түңнелдерни берген. Ынчалзажок ол ажыл кошкак чоруп келген. Шаажылаттырганнарны хөмген черни амга чедир тывылбааны, тывар ажылдарны орта кылбааны оларның ажы-төлүнүң болгаш чоок кижилериниң таарзынмас чоруун болдурган. «Тураскаал» ниитилелдиң (Достак-оол) кежигүннериниң ажылы комиссиялар ажылындан ылгалдыг дээрзин демдеглээр херек. Оон-биле чергелештир. далаш-биле түңнелдерни кылып болбазын оларга найыралчы ёзу-биле сагындырар бодаан мен. Тыва Республиканың Дээди Совединиң, судтуң шиитпирлери чокка түңнелдерни кылып, Токаның тураскаалынга бижимелдерни чурааны черле таарышпас. Ынчаарга бо талазы-биле ылаптыг экспертиза, суд, нарын эртем ажылы негеттинип турар.

Амгы үеде төөгү эртеминге бүгү архивтер ажык болгай. 1924 чылдан 1952 чылга чедир үе-чадада Тыва төөгүзүн, репрессияларның чылдагааннарын болгаш ол талазы-биле буруулугларны боттуу-биле шын шинчилеп илередирин, тодаргайлаарын эртемденнерден манаар эргелиг бис. Төөгүнүң «балалчак арыннарын» бурун тодаратпайн, аңаа Токаның ролюн шыны-биле тодаргайлаарывыс чегей-ле боор:

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң угуулгалары

Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге

30-40 чылдарда база 50 чылдарның эгезинде репрессияларга таварышканнарның уруг-дарыынга, уругларының уругларынга, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге Тыва Республиканың Дээди Совети дараазында чүүлдү чугаалап тур. Силерниң чүректериңерге хөй чылдарда чыглып келген аарышкы-човулаң биске билдингир база ону чоок хүлээп көрүп турар бис. Силер боттарыңарның амыдыралыңарга «чоннуң дайзыннарының» ажы-төлү, төрели болур деп чүвени чүктеп эрткен силер. Буруу чок черге качыгдаан адаларыңар база чоок төрелдериңер дугайында силерниң сактыышкыныңар ыдыктыг. Ону кичээнгейге ап көргеш, Дээди Совет политиктиг репрессияларга С. К. Токаның киржилгезиниң бар турганының дугайын доктааткан чурум ёзугаар хынаарын Тыва Республиканың Прокуратуразынга сакалдаан. Дээди Совет болгаш Чазак репрессияларга таварышканнарны агартыр болгаш оларның төрелдериниң социал камгалалының талазы-биле чамдык хемчеглерни боттандырып чоруткан, репрессияларга когараанарга тураскаал тургузарының идеязын деткип турар.

Бистиң бо нарын үевисте республикага хамааты тайбыңны база билчилгени камгалап арттырар болгаш быжыглаар сорулга-биле бис, Тыва Республиканың улус депутаттары, силерни шуутла боттарыңы шын дээр үнелээшкиннерни база хөделиишкиннерни болдурбазынче кыйгырып тур бис. Силер мону медереп билир база деткиир дээрзинге идегеп тур бис.

«МЕМОРИАЛ» НИИТИЛЕЛДИҢ КЕЖИГҮННЕРИНГЕ

Тывага 30-40 чылдарда, 50 чылдарның эгезинде ханныг репрессиялар дугайында шынны тыварының болгаш шинчилээриниң херээнге силерниң маргыш чок салыышкыныңарны Тыва Республиканың Дээди Совети демдеглеп тур. Ооң-биле чергелештир бис, Тыва Республиканың улус депутаттары, бистиң эрткен үевистиң болуушкуннарынга база тыва төөгүде чамдык политиктиг ажылдакчыларның ролюнга боттуг, бодамчалыг, шын үнелээшкинни бээриңче силерни кыйгырып тур бис. Ол дээрге республикага политиктиг быжыг турум чорукту, хамааты тайбыңны база билчиишкинни камгалап арттырарының база быжыглаарының эрге-ажыынга эргежок чугула.

Тыва Республиканың Дээди Совети.

О. Г. РУМЯНЦЕВ:

Ол шын эвес-тир

1992 чылдың сентябрь 17-де Россия телевидениезиниң «Вести» программазынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Кызылда эртип турар сессиязынга хамаарыштыр дамчыдылга кылганын номчукчулар билир. Бистиң парламентивистиң ажылынга киржип чораан Россия Федерациязының Конституция комиссиязының секретары О. Г. Румянцев ооң даартазында, Москвага четкен дораан, ол-ла программага медеглел кылган. Ам ону номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис:

Тывада болуушкуннар дугайында «Вести» программаның дүүн кылган репортажы (1992 чылдың сентябрь 18-те 00 шакта) мени кайгаткан болгаш аңаа шуут удур мен. Ол репортаждан алырга, Тыва Чечен республикада дег болуушкуннар эгелээн база бир чер болу берген боор турар болгаш Тыва хамаарышпас Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр дей берген ышкажыл.

Ол дээрге ёзулуг шын эвес чүве-дир. Тываның Конституциязының төлевилелиниң бирги чүүлүнде-ле Тыва болза Россия Федерациязының бир кезээ деп кончуг тода бижип каан.

Оон-биле кады Конституция төлевилелиниң элээн хөй чүүлдеринде чоокта чаа ат салдынган Федеративтиг Керээде кирген болгаш Россия Федерациязының амгы күштүг боор турар Конституциязының чамдык чүүлдерин өөренип көрбээни илдең боор турар.

Тываның парламентизи-биле чаагай сеткилдиг, эң найыралдыг чугааның түңнелинде Конституция төлевилелин бирги номчулгадан хүлээп алдынмаан болгаш чедир ажылдап кылыры-биле Конституция комиссиязынче дедир эгиттинген, а ооң дугайында илеткелдиң кол утказын кичээнгейге алган болгай.

Чаа Конституцияны хүлээп алыры дээн ышкаш ындыг чугула херекке далаш чорукту кылбайн турары Россияның Конституциязын болгаш Тываның Конституциязын хүлээп алырының чорудулгазы таарыштыртынган болур дээрзинге бүзүрелди берип турар.

(Бо чугааны Тыва Республиканың улус депутады В. Салчак диктофонга бижиткен).

САЙГАРЫЛГА ШЫНГЫЫ БОЛГАН

Сессияның бурунгу хүн дүъш соонда болган алдыгы хуралынга Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалының дугайында айтырыгны чугаалажырын уламчылаан.

Каа-Хем район Совединиң даргазы **Ш. Х. Серээдарга** сөс берген. Кудумчуга-даа чоруурга, күш-ажылчы коллективтерге-даа баарга, ажылчы чон С. К. Токаның тураскаалын канчаар деп турарын айтырып, тураскаалга «Тока — Тывага ханныг репрессияның организатору болгаш инициатору» деп бижээнинге ажылчы чон таарзынмайн турарын чугаалаан. Токаның төрелдери (эвээш санныг кижи арткан). «Ол дириг чорда бо айтырыгны чүге көдүрбээнил?» деп айтырыгны салып турар.

Токаның тураскаалын дүжүрер дугайында шиитпирни хүлээп алырга, сөөлүнде баргаш, судтуң үндүрген түңнелдери-биле дүүшпейн барза канчаарыл? Ындыг болганы-биле мону кончуг кичээнгейлиг көрүп тургаш, шын шиитпирни үндүрери эргежок чугулазын ол айыткан. Токаның кылган частырыглары хөй, аңаа кым даа маргышпайн турар. Суд шиитпирни үндүргүже чедир тураскаалды хевээр тургузарын саналдаан.

Сессияның бо чугаалажып турар айтырыы нарын, берге, ол Тываның төөгүзү-биле сырый холбашканын депутат **Ш. П. Куулар** саналынга демдеглээн. С. К. Тока дээрге делегейде, чуртта сураглыг кижилерниң бирээзи. Ол дээрге чүгле партия, хөй-нийти ажылдакчызы эвес, улустуң чогаалчызы болгай. Ындыг болганы-биле кижи каяа-даа чорууpга, Токаны айтырар улус эвээш эвес болуп турар. С. К. Токаның тураскаалын дүжүрер дугайында негелде салып турар улус эвээш санныг. Бир эвес чондан айтырар болза, оларның хөй нуруузу тураскаалды арттырар деп чугаалаарынга бүзүрээрин ол илереткен.

Бо айтырыгны шиитпирлээрде, частырыг кылбайн, чогумчалыг түңнелди үндүрерин чугулага көрген.

Депутат **В. С. Салчак** саналынга Токаның тураскаалын депутаттар арттырар деп турарын демдеглээн. Ынчалза-даа чамдык кижилер деп айтырарга, оон турган херээ чок дижир. Бир эвес тураскаалды ап каалтар болза, кедизинде барып чүү болурун бодаар херек. Ындыг болганы-биле сессиядан шын шиитпирни үндүрерин ол чугаалаан.

Репрессия чылдарында С. К. Токаның кылган бак үүлгедиглериниң дугайында «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы **М. Б. Достак-оол** чугаалааш, Токаның тураскаалы кандыг-даа шиитпир чок кылдынганын бадыткаан. Ол документини тыварының хемчеглерин алза-даа, түңнел чок болган.

Тываның экономиказын, культуразын сайзырадыр херекке Токаның ачы-хавыяазы улуг деп турар, херек кырында чоннуң кылган ажыл херээ болуп турарын айыткан.

Тураскаалды судтуң шиитпири үнгүжеге чедир арттырарынга ол чөпшээрешкен.

Тыва Республиканың прокурору **А. П. Дамба-Хуурак** сөс алгаш, тураскаалга хамаарыштыр хүлээп алыр доктаалга чамдык эдилгелерни киирген. Кызылдың төвүнде С. К. Токаның тураскаалын камгалап, хайгаарап көөрүнүң дугайында шиитпир болурун сессияга ол дыңнаткан.

Ону дыңнааш, прокурордан ындыг шиитпир ылап-ла турар дээрзин депутаттар айтырган. Ук тураскаалды даңзылааның, камгалаарының дугайында документ тыппааның база катап прокурор чугаалаан.

Тыва Республиканың культура министри **Ч. Ч.-Д. Ондар** туруп келгеш, ол тураскаал Культура министерствозунга хамааржырын, ооң чогуур документилерин барын бадыткаан. Каш минута эрткенде, Ч. Ч-Д. Ондар ону эккелген. Ында С. К. Токаның тураскаалы тус чер ужур-дузалыын, ону күрүне камгалалында алганын тускай шиитпир ёзугаар бижээн болган.

Бо болза берге, нарын айтырыг, ооң шын түңнелди, шиитпирни үндүрерин чон манап турарын депутат **К. Д. Будук-оол** айыткан. Ындыг болганда ону хоойлу-дүрүмге үндезилеп алгаш, чөптүг шиитпирлээр ужурлуг. Бир эвес тураскаалды ап каалтар болза, берге байдалдар тургустунуп келир. Россиядан ангыланыр, чарлыр деп турар кижилерге ол ажыктыг болу бээр чадаавас. Чүге дээрге

(Төнчүзү 2-ги арында).

Д. Ш. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

917-1921 чылдарның ылаптыг тодаргайлаттынмаан болуушкуннары ындыг «балалчак арыннарның» аңгаа чедир ирээзи болуп турар. Ук болуушкуннарны чүү деп тодаргайлаарыл? Улусчу революция зы национал-хосталгалыг химчээшкин бе? ТАР-ның татузу болгаш Совет Эвилелинден оон хамаарылгалызын деңнели кандыг турганыл? Тывага турган совет колониязын ролю кандыг болганыл? Ындыг хевирлиг айтырыглар ээш эвес. Ол айтырыгларга шын харыы чокка, Токаның ажыл-чорудулгазын шын тодаргайлаары база болдунмас. Бо талазы-биле чамдык кижилер оралдажыышкыннарны кылып турар, ынчалзажок шинчилекчилерни амыдырал мурнай бээрин бодунар көрүп тур боор силер.

С. К. Токаның амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының чугула үелерин ылаптыг көрүп көрээли. Оон чаш олгаш ээдзи назылыг чылдарында амыдыралының шуут дыы-түренги, аар-берге күш-жылга чораан большевик деяларны Токаның шынчызы-биле хүлээп алырынга үндезин болганы чигзиниишкин чок. Чөөн чуктуң ажылчы чонунуң Коммунистиг университединге өөренген чылдары ооң үзел-бодалдарының хевирлеттинеринге чугула үе-чада болган. Ынаа эртем-билигни болгаш культураны чедип алыры-биле ергелештир аңгынын эптеш чок чорууннуң идеялары ооң едерелинге сиңниккен болгаш ук идеялар сталинизмниң теориязынга болгаш практиказынга мөөнчелген турган, ол угайын ооң бижимел дептерлеринден көрүп болур.

Тывага ооң практиктиг ажыл-чорудулгазының эгези Совет Эвилелиниң иштики база даштыкы политиказынга үндезин болгаш халаптыг эргижишкин-биле капсырлажы берген. Сталин бодунуң хуузунда эрге-чагыргазын быжыглаан болгаш оозун Коминтернге албадапкан. Коминтернниң болгаш Күрүнениң политиктиг эргелелиниң ажылдакчылары херек кырында күүне эргилдезин Тока Тывага эп келириниң мурнунда чарык чыл бурунгаар белеткээн болгаш боттандырып келээн турган. ТАРН-ның оон үзелдиг дээр бөлүүнүң төлээлекчилери — Иргит Шагдыржап, Сат Чүрмит-Тажы, Ондыг-Тюлюш Хемчик-оол болгаш өскелер-даа делегейниң өске чурттарынга канчаар болуп турганы ышкаш, Тывага ларны база деткип турганнар. Ынчаарда баштайгы ээрезинде үшкү рольга турган Тока Чөөн-Хемчик кожууннуң партия организациязынга шталганы чорудар дугайын аалганы алган.

Күрүнениң удуртукчулары органнар: Буян-Бадыргы, Солха-Сюрүн, Нарамандаа, Дондук болгаш өскелер-даа ол үе-чадада политиктиг аренадан шуут үнген турган. Оларның иштинден хөй кижизи суд болгаш истелге чокка боолап каан. Политиктиг ажыл-чорудулгага ынчаарда чаа эгелээн ыяк Тока «школазы» Коминтернниң ажылдакчыларындан, чөвүлекчилерден болгаш дуржулгалыг тыва удуртукчулардан алган. Коллективизацияга изиргиишкиннин болгаш хүрээлерни дерзи ёзу-биле узуткаанының кол буруулуг кижизи эвес дээрзин база эскерип көрээли. Ол үе-бада партияның болгаш күрүнениң удуртулгазы Иргит Шагдыржаптың холунга турган.

Үжен чылдарның бүгү дургузунда репрессиялар соксаваан. 1938 чылга чедир репрессиялар дээш харыысалганы Тываның бүгү эрги удуртулгазынга онаакштырар эргелиг бис.

Тока 1933 чылда ТАРН ТК-ның Чангине секретары болган, ынчалзажок Коминтернниң айтыышкыны-биле ТАРН ТК-ның болгаш Биче Хуралдың хүлээп алган шиитпирип ёзугаар күрүнени эргелеп-башкарырындан партияны түр када чайлаткан болгаш партия болза чазактың «бирги дузалакчызы» болу берген, а Биче Хуралды Хемчик-оол, чазакты — Чүрмит-Тажы баштап турган.

Тывага репрессияларның кедерээшкиннери Совет Эвилелинге репрессияларның кедерээшкиннери-биле капсырлажы берген. Ылангыя 1938 чылда репрессиялар кедергей каржы болган. Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының нүүлдээшкин-биле организастааны «контрреволюстуг организация дугайы» дээр херек шыңгыы хемчээлдиг кылдыр өөскүй берген. Күрүне эрге-чагыргазының барык бүгү дээди удуртукчуларын боолап каан. Партияның эрге-чагыргазы тергиидээн болгаш ооң диктатуразы быжыккан. Дайын мурнуу чарыының үш чылдарының дургузунда чүс-чүс кижилерни репрессияларга таварыштырган.

Тывага турган совет хамаатыларның органнары ССРЭ-ниң политиказын Тывага боттандырып, репрессияларны калбартырынга кол рольду ойнаан дээр бодал чамдык кижилерде бар. Ынчалзажок ындыг бодалдың үндезин чогун төөгүнүң фактылары херечилеп турар. Тывага репрессияларның баштайгы чалгыынында безин ССРЭ-ниң хөй хамаатыларын маңаа боолап шаажылаан болгаш Тыва девискээринден дашкаар шөлээн. Орус улуска хамаарыштыр ол буруудадыышкыннарга, Президент кижи болганымда, ынчангаш удур мен. Барги өлчегде орус улус угааныг, талантылыг хөй миллион кижилерни өскунмушаан, улуг хемчээлдиг кылдыр когараан, а Тывага — 300 ажыг кижини репрессияларга таварыштырган.

Тока бодунуң бедик албан-дужаалын ажыглавышаан, 1938 чылдың херээниң истелгезинче ыйыышкынны кылып турганы ам бадыткаттынган. 1938 чылда болган ТАРН ТК-ның III пленумунуң шиитпирнин — ындыг кол документиниң авторларының бирээзи Тока болган, Тывага массалыг репрессияларның чалгыын өөскүткен. Оон хуула харыысалгазы болгаш кол буруузу шак ында болуп турар. Тока кызыгаар чок эрге-чагыргалыг болгаш аназ чүдүүр чорук турган деп бодал парлаттынган чамдык материалдарда илерең турар. Ындыг бадыткаашкын чүвениң чогум шынызынга дүгжүрү чегей-ле боор. Сталин бир эвес ындыг бай-даддыг бичии-ле эскерген болза, Тока кайыл бүдүп арткан дээр МАРН ТК-ның Чангине секретары Эльдеп-Очурну Сталинниң чок кылдырып каазы билдингир болгай. Инициатор болгаш теоретик болур «алдарны» Сталин кымга-даа бербээн. Ынчаарга Тока болза кол күүсекчилерниң бирээзи болган.

Тока — бодунуң үе-чадазы ышкаш, боду база иштики чөрүлдээлерлиг кижи турган. Чурттуң удуртукчузу кижи болганда, ооң ажыл-чорудулгазы чүгле репрессиялар-биле кызыгаарлаттынмаан. Дайынның берге чылдарында Совет Эвилелинге дузаламчыны ол организастаан. Оон удуртуп турган чылдарында республиканың экономиктиг күчүзү чүс-чүс катап улгаткан. СЭКП-ның XX съездизинге эгелээн демократтыг угланыышкыннарны Тока доран хүлээп алган. Оон дорт киржилгези-биле репрессияга таварыжып, когараанналарны агартырының талазы-биле комиссияны база тургускан. Ынчангаш чүс-чүс кижилерни, оларның аразында С. К. Токаның политика талазы-биле удурланыкчылары болур Чүрмит-Тажыны, Хемчик-оолду болгаш өскелерни-даа агарткан турган. Ол, ынчаар бодунуң оларның мурнунга буруузун миннирин оралдашкан боор чадавас.

Тываның төөгүзүнде бир онзагай черни Совет Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң составынга ТАР-ның каттыжып киргени-биле холбашкан арыннар боор турар. Факт дээрге өскертир аргазы чок барымдаа-дыр: Тыва 1944 чылда ССРЭ-ниң составынга бодунуң суверенниг эргелерин магадылаар ужурлуг, элээн бедик статустуг кандыг-даа керээ чокка каттыжып кирген болгай. Бүгү улустуң өмүнээзинден ындыг эң чугула айтырыгларны шиитпирлээр кылдыр партийжи удуртукчу турган Токага чогум кым дааскаңыл? Референдумну чүге чорутпааныл? — дээрзиниң дугайында айтырыг база дүрүм ёзугаар боор турар. Ол дугайын республиканың Дээди Совединиң сессиязынга мурнунда чугаалап турган болгай бис.

Тываның культура амыдыралынга С. К. Токаның ролюнга кыскаш-биле доктаал көрээлиңер. ТАРН-ның VIII съездизинге Токаны ийиги секретарь кылдыр соңгаан. Ол хары угда культура сайзы турза-даа, кадык камгалалынче, культура-чырыдыышкын ажылынче, ылангыя чаа бижикти тургузуп, неперединче хөй кичээнгей салып турган. Ол үжүк бижикти тургузарының ажылын студент турган чылдарында-ла, 1927 чылда А. А. Пальмбах-биле ужурашкан чылында эгелээн.

Бо хүннерде Токаның литературлуг ажыл-чорудулгазының дугайында элээш эвес маргылдаалар база боор турар. Ооң элээн каш чогаалдарының автору чаңгыс ол боду бе азы чок бе дээрзинге чигзиниишкиннер база туруп турар. Ол бодунуң улуг эрге-дужаалын ажыглап алгаш, бодунуң чогаал ажылдарын чедир ажылдап кылыры чамдык чогаалчыларга дагзып турган дээр-даа чугаалар үнүп турар. Тока дээрге тыва чечен чогаалга роман жанрының эгелекчизи дээрзиниң дугайында чамдык кижилерниң бадыткаашкыннары база маргылдаалыг боор турар. Ынчангаш литература эртем-билиглиг кижилер ол дугайында боттарының бодалдарын илеретсиннер, ынчалза-даа оон «Араттың сөзү» деп романы, ооң бирги ному делегейде үнелелди алган дээрзин барымдаалап көөр ужурлуг бис. Ооң дыка хөй чүүлдери аныяк чогаалчыларга өөредиглиг үлегер-чижек боор болур-дур.

Өске талазын алыр болза, Тока чогаадыкчы интеллигенция-биле ажылга волюнтаристиг угланыышкынныг турган болгаш чогаалчы С. Б. Пюрбю-биле ооң харылзаа-холбааларындан оон оозу тодаргайы-биле көстүп турган. Оон-биле чергелештир ол-ла үеде К. Э. Кудажы болгаш С. С. Сюрюн-оол дээн ышкаш, ындыг билдингир чогаалчылар а ол ышкаш эртемденнер Ю. Л. Аранчын, Ш. Ч. Сат, М. Х. Маннай-оол, В. Ч. Очур, А. К. Калзан болгаш өскелер-даа тыптып келгилээн. Сөөлгү үеде ындыг чаяанныг кижилер дыка ховар илереп турар апарган.

Тока төрээн чуртунуң төөгүзүнче үргүлчү сагыш салып келген. Ол боду профессионал төөгүчү болбайн турган, ынчалза-даа ол дыка хөй эртем нептередир угланыышкынныг чүүлдерни бижээн болгай. Тока «Тываның төөгүзүнүң» бирги номунуң редколлегиязының кежигүнү, ийигизиниң — редактору боор турган. Бөгүн ол төөгү номун шыңгыы-биле шүүмүчүлеп турары билдингир. Ында идеологияжыттынган черлер бар-ла харын. Ынчангаш Чазак чери ол номну тодарадып көөрүнүң, чаа Тываның боттуг төөгүзүн катап чырыдар талазы-биле комиссияны тургузар бодап турар чүве.

Кижи дээрге кижи-ле болгай, ынчангаш Токада эки болгаш багай-даа талалар турган. Ол үеде чурттап турган оңу эки билир кижилер ооң ажык арын-нүүрлүүн, моган-шылавазын, ажылдаарда болгаш дыштанырда-даа бүгү күжүн үндүрерин эскерип көрүп турганнар. Ол, чоңга ажык, эптиг-ээлдек, дүжүметсиг болгаш бюрократсыг кижилерге шыңгыы негелделиг боор турган. Ол ынчалза-даа эрге-дужаалдырак болгаш эмин эрттир шыңгыы-даа турган.

Тока ур үениң иштинде эрге-чагырганы холга тудуп турган болганда, ёзулуг-ла бедик мережилдиг кадрлар-биле кады авыяастыг-чашпаачылардан тургустунган удуртукчу аппаратты тургузуп алган турган. Өскээртен келген специалистер Тываның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле дыка хөй эки чүүлдерни кылган. Ону шын үнелеп көрбушаан, ындыг кижилерге эмин эрттир бүзүрээр, республиканың национал болгаш бойдус-даа талазы-биле онзагай чүүлдерин чедир билбейн турган. Түс чер кадрларын, ылангыя келзе ажылдагаштай тоор көрбес чоруктуң чүү түвеге чедиргенин билир болгай бис.

Токага турааскаалдың салым-хуузун шиитпирлеп турган, бистер: ону чогум кымга, партийжи азы күрүне ажылдакчызы азы чогаалчыга болгаш драматургка тургускан бе дээрзиниң дугайын ыяк тодарадып көөр ужурлуг бис. Ол турааскаалды тургузарының үезинде улустуң санал-оналын алган бе? Ынчаарда ол үениң хоойлу-дүрүмнерин дөгерезин сагаан бе? Бистер бо бүгү айтырыгларны чүгле түңнелинге чедир тодарадып көргеш, ам боттуг түңнелди кылып ужурлуг бис. Бистиң республикада болгаш Россияда-даа түс-түс кижилерге турааскаал дугайында хоойлу-дүрүмнерниң чок боор турары-биле байдал база нарыыдап турар.

Кандыг-даа болбаазырангай чурттарда төөгүнүң турааскаалдарын хоойлу ёзугаар камгалап турары билдингир болгай. Бо талазы-биле күрүнениң эрге-хүлээлгезин Тываның болгаш Россия Федерациязының амгы үеде күштүг боор турар конституцияларының чогуур чүүлдеринде айыткан. Ынчангаш келир үеде Тыва Республиканың «Төөгүге кирген кижилерге турааскаалдарны камгалаар дугайында» тускай хоойлузун хүлээп алыры таарымчалыг деп санаттынып турар.

Федеративтиг керээниң 2-ги чүүлүнүң «в» пунктузун ёзугаар төөгүнүң турааскаалдарын камгалаарын федеративтиг болгаш республика-даа органнары кады харыылаар деп дүрүмчүткениң сагындырарын чөпшээреп көрүңер. Ынчангаш бистер: ону ёзугаар маңаа бо айтырыгны чүгле канчаар көрзе чогуурун дугурушкаштың шиитпирниң сөөлгү хевирин чүгле ону федеративтиг деңнелге чугаалажып, дугурушканының соонда хүлээп алзывыса таарымчалыг болур эвес ирги бе деп бодал тыптып кээр-дир. Бистиң юрист депутаттарывыс ол дугайында чүнү чугаалазарыл? Бо талазы-биле бистер делегей практиказын өөренип көөр ужурлуг боор бис: чүге дээрге тургузуп каан турааскаал төөгүнүң культуразының үнелиг чүүлү болур, ынчангаш ону идеология-даа, өске кандыг-даа чылдагаар-биле дүжүрери хоруглуг болгай. Бистер 1917 чылдан-на эгелээш, бо талазы-биле эки эвес улуг дуржулганы көрген болгай бис. Ындыг бодамча чок практика амгы демократтыг чаартылгалар үезинче база шилчий келген-дир. Ынчангаш ону соксаткаш, кым-бир кижиниң алыы менгежиле дугайында шиитпирни хүлээп алырда, баш удур хамык чүүлдерни ыяк чугаалажып көрген соонда, ону дүжүрерин болдурбас кылыр үе келбээн бе. Оон ужурундан хоойлу ёзугаар төөгүнүң турааскаалдарын дүжүрүп болбазының дугайында тускай одурутлары Конституцияга айтып, бижиири чугула боор турар.

Токага турааскаалды дүрүм ёзугаар эвес тургусканы бөгүн бүгүдеге билдингир болгай. Токаны литератор кылдыр үнелеп көрүп чораан сураглыг совет шүлүкчү Сергей Михалковтуң ол турааскаалды тургузарының инициатору болганы кандыг-ла-бир черге-биле чөптүг байдалды тургузуп турар. Ол турааскаалдың салым-хуузунуң дугайында айтырыгны канчаар шиитпирлээри парламенттен хамааржыр. Ол болза төөгүнүң болгаш культураның турааскаалы-дыр. Россияның болгаш ХКД-ның өске-өске черлеринде боор турары ышкаш, ону үрегден, дорамчылап черле болбас. Бистер багай үлегер черле эдербес ужурлуг бис. Бистер турааскаалдың авторларын: скульптор Т. Ч. Ондарны болгаш өскелерин-даа кижизиг ёзу-биле хүндүлеп көөр ужурлуг бис. Бистер оларның урааа чогаадылгазын үрээр эргелиг бис бе? Чугаа чүгле ол турааскаалдың турар чериниң дугайында боор болур-дур. Бо талазы-биле аңгы-аңгы саналдар туруп болгай.

Ол ышкаш Токаның уругларының болгаш оларның-даа уругларының, оон эң чоок дөргүл-төрелдериниң ооң турааскаалынга холбаштыр шуугаазының чугаа-соот ужурундан сагыш-сеткил болгаш моральдыг-даа байдалын ханызы-биле билип көөр ужурлуг бис. Уруглары адазынын өйталап, чарлыр ужурлуг турган сталинизмниң үезинде ышкаш дөргүл-төрел кижилерни истеп-сүрүп, дорамчылаарының кадыг-дошкун практиказын катаптавас ужурлуг бис, С. К. Тока төлептиг уруг-дарыын өстүрүп, кижизиткен. Ооң оолдары Виктор болгаш Владимир тыва культураны хөгжүдеринге улуг үлүүн киирген болгаш киирип-даа турар. Токаның өске-даа дөргүл-төрелдериниң дугайында хөй эки чүүлдерни чугаалап болур. Ынчангаш бо талазы-биле бистер оларны камгалаар-даа ужурлуг бис.

Түңнелинде база бир чугула чүүлдү чугаалайн. Бистиң ниитилелге болган айыыл-халаптың кол-ла чылдагааны кандыг-ла-бир чижээ, Сталин азы Тока ышкаш, ындыг түс-түс кижилерде эвес, а улуг чергелиг-биле бистерниң шуптувустуң кады тургузуп алганывыс тоталитарлыг системада дээрзин түлүүнга чедир угаап билип алыр ужурлуг бис. Ынчангаш бистер ам кымдан-даа өжээн негевес ужурлуг бис. Бистиң ээс сорулгавыс болза төөгүнүң өөредиин барымдаалап көөрүвүс болур. Кол-ла чүүл — кижилерни кыдыглап, көөр хөөн чок чоруктуң кандыг-даа хевирин баш удур болдурбазы болгаш өөскүтпези боор турар.

Чаартылганың, демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң үези келген. Бистер ам кижини хүндүлеп көөр чорукту болгаш төөгүнүң шынныг чоруун сагыыр ужурлуг бис. Бир эвес бистер ону угаап билбес болзувусса, база-ла үргүлчү алдагдалдарны кылыр апаар ийик бис.

ШЫН, ЧӨПТҮГ ШИИТПИРНИ ҮНДҮРЕР

СЕССИЯГА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ М. С. КОЗЛОВТУҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ ДОПЧУЛАЛЫ

Сессияның бир нарын айтырыгларынче киреривис бо. Ол дээрге Кызыл хоорайда С. К. Токаның турааскаалынга хамаарышкан айтырыг боор турар. Билир болгай силер, Дээди Советтиң шиитпири-биле ук турааскаалды түр када дуглаан.

Ындыг шиитпир хүлээп алырынга чүү чедирип келгенил, ол чүден эгелээнил?

Бир дугаарында, Дээди Советтиң Президиумунуң адынга «Мемориал» ниитилелдиң баштаар чериндэн ук турааскаалды дүжүрериниң дугайында санал кирген, ону репрессияга таварышканнарның уруг-дарыы, төрелдери деткээн турган. Оларның негелдезиниң кол барымдаалары мындыг: репрессияларга С. Токаның хуула киржилгезинге хамаарыштыр чогуур түңнелдиң үндүртүнмээни.

Оон соонда репрессияга таварышканнарның уруг-дарыы, төрелдери, бир эвес оларның негелдезин күүсетпес болза, турааскаалдың чанынга аш чарлаарының дугайында медеглээннер. Ындыг медеглел 1992 чылдың июль 20-де кылдынган, аңаа 10 кижи ат салган. Ол хемчег алызында барып, оон-даа шиитпирлиг хөделиишкиннерже шилчий берип болур турган.

Ол үеде, силер билир силер, Наадым болуп турган болгай, дыка хөй аалчылар, оон иштинде даштыкыдан база келген турган.

Оон-биле кады турааскаалды кара туразында дүжүрүп болурунуң барымдаазы база турган. Бир эвес болуушкуннар шак ынчаар болуп эгелээн болза, Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазааның политиктиг ат-алдарынга шыңгыы каража чедиртиннер турган ийик.

Ол айтырыг эгезинден-не Дээди Советтиң болгаш Чазактың карак салбас кичээнгейиниң адаанга турган. Репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле комиссияның ийи хуралы болгаш сонуургалдыг талаларның киржилгези-биле калбак хурал болган. Ол хурал дөрт шак ажыр үргүлчүлээн. Хынамчалыг сайгарылганың, чугаалажыышкыннарның түңнелинде ук айтырыгны эрге-хоойлу талазындан хоойлужуттунган чуруум турар ужурлуг деп чөптүг шиитпир хүлээп алдынган деп санап турар бис.

Ооң түңнелинде Дээди Советтиң Президиуму августуң 6-да «Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның турааскаалының дугайында» шиитпирни хүлээп алган. Бодап көөрге, ол үеде ыяап-ла хүлээп алдынар ужурлуг болгаш кайы-даа талага таарымчалыг документ болур ужурлуг.

Ындыг шиитпирни хүлээп алганы-биле:

— массалыг репрессиялар үезинде С. К. Токаның ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг үнелелди бээриниң эргежок чугулазы бадыткаттынган;

— айтырыгны шиитпирлээринге хоойлу-дүрүмнүг болгаш ооң нормаларын чайгылыш чок сагыыры демдеглеттинген;

— түр үеде-даа болза, «Мемориал» ниитилелдиң активчилерниң болгаш репрессияларга таварышканнарның уруг-дарыы база төрелдери-биле чөпшээрежилгеге дугуржулга чедип алдынган.

СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының шиитпири болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бо талазы-биле айтыышкыны турааскаалды тургусканы хоойлуга дүгжүп турарын бадыткап турар деп санаар апаар.

Айтырыгның кол ужур-утказы турааскаалды тургускачы хоойлуга дүгжүп азы дүүшпейн турарында эвес, а оон туруп турарының моральдыг болгаш этика талазы-биле алыр болза, чүүлдүг база шын бе дээрзинде болур ужурлуг.

Канчаар-даа алырга, ажык нарын, чугула шиитпирни түп хүлээп алыр апаар бис. Тургустунуп келген байдалга ниитилелде, улустар аразында чаңгыс аай бодал чок. Ол дугайында бисте болгаш өске-даа удуртур органнарга кээп турар чагаалар, солуннарга үнүп турар чүүлдер, радиога болгаш телевидениеге дамчыдылгалар көскүзү-биле херечилеп турар. Солунга үнген чүүлге Дээди Советтиң Президиумун политиканы чедир билбес деп буруудадыры белен болбайн аан. Ынчангаш ам бөгүн чүвени хандыр угаап билириниң чогуур үлегер-чижээн маңаа көрүп болур арга бисте тургустунуп келди ышкаш.

Үстүнде айыттынган шиитпирни хүлээп алырынга кандыг үндезин барымдаалар турганыл?

Бир талазында:

— «Мемориалдың» баштаар чериниң болгаш репрессияга таварышканнарның уруг-дарыының, төрелдериниң турааскаалды дүжүрериниң дугайында негелдези;

— политиктиг репрессияларны организастаарынга болгаш чорударынга С. К. Токаның дорт хамаарылгалыг боор турарын херечилээн документилерниң бар боор турары. (Олар бо хуралдап турар бажыңнывыстың фойезинде делгеттинген);

— турааскаалды дүжүргеш, калагалаары-биле музейге дужаап бээриниң дугайында С. К. Токаның төрелдериниң дилээ.

Өске талазында:

— турааскаалды тургусканының хоойлуга дорт дүгжүп турары;

— турааскаалды дүжүрер дугайында шиитпир хүлээп алдынар болза, ол шиитпир күрүне төөгүзүнге болгаш кижилерниң турааскаал, сактыышкыннарынга ёзу-чаңчыл сагывас, турамык хамаарылганың илередии апарбас ирги бе? Оон-биле бис бистиң мурнувуста чурттаан чораан политиктиг ажылдакчыларның «аттарын балаар» чаңчылды уламчылай бербес ирги бис бе? Оон-биле ам көңгүс удавас дараазында келир чыыштың Дээди Совет бистиң ажыл-чорудулгавыска хамаарыштыр ындыг-ла чөптүг эвес шиитпирлер хүлээп ап болурунга чылдак, барымдаалары берип турарывыс бо апаар эвес ирги бе?

Бодап көөрге, бо айтырыгны чугаалажып көөрү-биле холбаштыр болгаш «Политиктиг репрессияларга таварышканарны агартырының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң негелдезинге дүүштүр политиктиг репрессияларга С. К. Токаның хуула киржилгезиниң талазы-биле прокурор истелгезин чорудары болгаш чогуур түңнелди үндүрери эргежок чугула. Оон кандыг болуру — буруудадыры азы агарыры билдинмес, аңаа харыыны чүгле Республика прокурору берип шыдаар.

Турааскаал — херек турааскаал — ол дээрге С. К. Токаның ролюн эмин эрттир алдаржытканы эвес, оон ачы-хавыязын кызыгаар чок үнелээни эвес болур ужурлуг. Ол дээрге бистиң төөгүвүс, а бистиң төөгү мурнунга хүлээлгевис — үреп, бузары эвес, а кадагалап-камгалаары болур. Кадагалап-камгалаарын төөгүнүң эрткен өөредииниң херечизи, эрткен үениң частырыгларын катаптавазының магадылалы кылдыр билип аар ужурлуг бис. Кандыг-бир кижи дугайында турааскаал, сактыышкынны ак болгаш кара, шын болгаш бузуттуг кылдыр шуут-ла дорт үзе шиитпирлээр эрге кымга-даа бердинмээн.

Мөзү-шынар талазы-биле үнелелде тургустунуп турар айтырыг чаңгыс — ук турааскаалдың хоорай төвүнге турарының моральдыг эргези бар бе? Аңаа кандыг-даа комиссия харыы берип шыдавас, ол дээрге депутаттарның хүлээлгези.

Бир эвес немелде материалдар херек болза, прокуратураның түңнелин манаар апаар, чүгле оон шын тыналдазы С. К. Токаның ажыл-чорудулгазынга хоойлу-дүрүм талазы-биле шын түңнү берип шыдаар.

САЙГАРЫЛГА ШЫНГЫЫ БОЛГАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

С. К. Токаны Россияга Тываны каттыштырган буруулуг кижи деп санап турарлар бар болгай. Ооң ужурундан бо айтырыгны хоойлу-дүрүмге үндезилеп, үзе шиитпирлээрин чугулага көрген.

1950 чылдарның эгезинде боду болгаш өг-бүлезиниң ээзи, ада-ӛзиниң уржуундан ажылындан үндүртүп чораан күш-ажылдың хоочуну Ч. **Норбу** саналының эгезинде тайылбырлаан. Чүге ол болганыл дээрге, үениң байдалы ындыг турган. Ооң соонда ону ажылынга катап тургускан. С. К. Тока-биле дыка хөй чылдарның дургузунда ажылдап келген Салчак Калбакхөрекович кончуг шимченир, ажыл-кшчи, тывынгыр, кижилер-биле ажылдап билир, оларның-биле сүмележир, негелде, хомудалдарынга дыңнангыр, дузалаар, төлептиг кижи чораанның мактаан. Ол Тываның чонунга эргим, хоок, хүндүлүг кижи чораан. Ооң ачы-хавыязы улуг. Тывага эрген турбаан черлерге амгы үениң хоорай, суурларын туттурарынга биче эвес улуун киирген. Ол дугайында Тываның кижи бүрүзү билир. Шак ындыг чонунуң эргежыы, амыдыралы дээш бүгү назынында ажылдап келген кижиниң турааскаалын ап октаар деп турарынга ол таарзынмаан. Ону чөптүг, шын шиитпирлээри чүгле депутаттарлап хамааржырын чугаалаан.

Депутат **А. С. Дембирел** ниитирге үнүп келгеш, С. К. Токаның турааскаалын шывап дугайында шиитпир хүлээп алганы шын эвес болганын, ол чүгле ийи-чаңгыс кижилерниң ыйыышкынында кылганын айыткан. Республика солуннарының арыннарынга Токага хамаарышкан материалдарны хөйү-биле парлап келгени шын эвес, республиканың ажылчы чонунун ажылдакчынга, амыдыралының, оларның шиитпирлээр ужурлуг сорулгаларының талазы-биле арбыдады бижиири чөптүг турган. Ол талазы-биле материалдарны элээш парлап келгенин шүгүмчүлээн. С. К. Токаның турааскаалын хевээр арттырар саналды ол деткээн.

Салчак Калбакхөрекович Тока Тываның төөгүзүнге кирген, моон соңгаар-даа артар ужурлуг, ол дээрге тыва улустуң национал маадырыдыр дээрзин депутат **В. Б. Петров** саналынга айыткан. Бир эвес ооң Кызылда турааскаалын ап каартар болза, түңнелинде чүү болуру улуска билдингир. Каа-Хемниң ажылчы чону Токаның ажыл-херээн үнелээр, ону хүндүлээр улус. Олар ооң турааскаалын хевээр арттырарын, камгалаар күзелин илередип турарын ол дыңнаткан. Байдал мындыг турда, турааскаалды канчаарының дугайында шиитпирни кончуг кичээнгейлиг-биле көөрүн саналдаан.

Депутат **Д. Л. Тинмей** саналынга Салчак Калбакхөрекович-биле кады-кожа ажылдап, ону хүндүлээр, үнелээр чораанын, Тывага ооң ачы-хавыязының улуун чугаалаан. Токаның турааскаалын ап октаар, ооң ажыл-чорудулгазын каралтыр деп турары «Мемориал» ниитилелиниң күзели дээрзин ол айыткан. Турааскаалда «Тока — Тывага ханныг репрессияның организатору болгаш инициатору» деп бижээн сөстүң авторун судка бээр саналды киирген. Ол ышкаш М. Б. Достак-оол бо сессияга чүве чугаалап турган, Токаны «палач-өлүрүкчү азы шаажылакчы» деп чугаалады. Ол сөс дээш М. Б. Достак-оолду судка бээр херек. Аңаа мен-даа херечи болур мен деп, ол дыңнаа-биле чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму С. К. Токаның турааскаалын шын каапкан дугайында шын эвес шиитпирни үндүргенин депутат **В. Г. Вальков** чугаазының эгезинде демдеглээн. Аңаа чүгле Каа-Хем районунуң ажылчы чону эвес, мээң Кызылда соңгукчуларымның хөй нүрүүзү удурланып турар. Салчак Калбакхөрекович тыва улустуң национал маадыры болганда, Тываның төөгүзүнге артар ужурлуг. Россия Федерациязының өске девискээрлеринге ажыл-агый айыы-биле суртакчылап чорууруга, кижиден улус дыка хөй айтырыгларны салыр боор-дур, кижиге дыка-ла эпчок боор чүве-дир. Турааскаалда бижип каан домакты маңаа кээп турар корреспондентилер көрген, фотокорреспондентилер тырттырып алган деп бодаар мен. Республиканың иштинде политиктиг байдал деп-дески эвес турар амгы үеде ол эки чүвеге чедирбес дээрзи билдингир. Турааскаалдарга кам чок тур бис, өске чурттарга чорууруга, оларны кончуг камгалаар, хүндүлээр боор чорду. С. К. Токаның турааскаалын арттырар, камгалаар ужурлуг бис деп, В. Г. Вальков чугаалаан.

Репрессияга таваржып чораан Балажыктың уруу **Александра Балажык** сессияга чүве чугаалаан. Тывага 1930-1940 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде политиктиг репрессияга таварышкан кижилерниң ажы-төлү аш чарлаарын сессия шиитпир хүлээп алгыже чедир түр соксатканын, бир эвес сессия бистиң негелдевисти күүсетпес болза, аш чарлаарын уламчылаар бис дээрзин депутаттарга дыңнаткан. С. К. Токаның турааскаалынга удур, ону дүжүрерин негеп турар бис деп, ол чугаалаан.

Депутат **К. Х. Шавыраа** санал бергеш, бир эвес С. К. Токаның турааскаалын дүжүрер болза база бир чаа репрессияны эгелээнивис ол, ынчаар үениң байдалы ындыг турган, чүгле Тока буруулуг эвес дээрзин айыткан.

— Салчак Калбакхөрекович мени ажылга депшидип, өстүрген кижи ол чүве, ооң турааскаалын шып каапканынга удурланыр мен — деп, депутат **А. И. Ванжа** саналын эгелээн. — Ооң турааскаалы төрээн чериниң ыдыктыг черинге турзун. Кандыг-даа аш чарлааның херээ чок, ол дээрге чүгле ажылчы чонну хөлзедир, багай чүвеге чедирер, ону болдурбас херек.

Каа-Хем районунуң Сарыг-Сеп суурдан улус депутады кижи болганымда, С. К. Токаның турааскаалын дүжүрбезин соңгукчулар дилеп турарын дыңнадып тур мен деп, депутат **М. К. Доржукай** саналынга чугаалаан.

Депутат **Ч-Д. Б. Ондар** сөс алгаш, чуртка репрессияның организатору болгаш инициатору кым болганыл деп айтырыг ам-даа билдинмес болганындан С. К. Тока ооң киржикчизи деп саназа чогуурун айыткан. Удуртур органнарга дөртен ажыг чылдарның дургузунда ажылдап келгеш, Тывага хөй чүүлдерни С. К. Тока кылган. Херекти чүгле суд үзе шиитпирлээр апаар. Бо айтырыгны шиитпирлеп турагаш, үгаан-сарыылдыг болурунче депутаттарны ол кыйгырган.

С. К. Токаны тыва улустуң национал маадыры деп депутаттарның улуг үнелелди берип турарынга депутат **В. Б. Багай-оол** каттыжып, ооң турааскаалын камгалаарын, хүндүлеп көөрүн саналынга чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржакка** сөс берген. (Ооң чугаазын бо солуннуң бирги, ийиги арыннарында парлаан).

«Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның турааскаалының дугайында» доктаалды сессия хүлээп алган. Политиктиг репрессияларга С. К. Токаның киржилгезин хынап көөрүн Тыва Республиканың прокуратуразы уламчылаарын, С. К. Токаның турааскаалында шын каан чүүлдү дүжүрерин, ону камгалаар хемчеглерни алырын болгаш өске-даа кылыр ажылдарны ук доктаалда айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң саң-хөө-бюджет комитединиң даргазынга **Карбай-оол Хертекович Шавыраазы** сессия соңгаан.

Сессия янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Сессияның үшкү хүнүнүң ажылы оон-биле доозулган.

* * *

Сентябрь 18-те ТР-ның Дээди Совединиң сессиязы ажылын уламчылаан. Сессияның айтырыгларын көөр мурнуу чарыында сентябрь 16-да дүжеки ТВ-ниң «Вести» дамчыдылгазынга Тываның Конституциязы хүлээп алдынган, ында ол Россиядан аңгылаарының нормаларын көрген дугайында меге медээни дамчытканын РФ-ниң Конституция комиссиязының секретары О. Г. Румянцевтиң сентябрь 17-де база-ла «Вести» программазынга бүрүү шапкан чугаазының сөзүглерин номчаан. Ону солуннарга парлаарын депутаттар саналдаан. А меге информация берген кижилер амдызында тодараттынмаан.

Тыва Республиканың 1990—91 болгаш 1992 чылдарның бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчётту саң-хөө министри **К. Д. Ондар** сессияга илеткээн. Ол республиканың бюджедин хевирлеп тургузарының талазы-биле чоруттунуп турар хемчеглерниң дугайында болгаш саң-хөө байдалының үениң аайы-биле нарыыдап, дошкуурап келгениниң дугайында саң-чурагай-биле көргүзүп тура, тодаргай тайылбырлаан. (Ооң илеткелиниң кол-кол кезектериниң дараазында парлаар бис). Илеткел соонда К. Д. Ондарга айтырыглар хөй болган.

Дараазында республиканың үндүрүг инспекциязының даргазы **Д. Л. Тинмей** дыңнадыг кылган. Ооң дыңнадыының орта билдинмезинге депутаттар таарзынмааның илередип, дараазында сессияга үндүрүг инспекциязын тускай дыңнаары чугула деп санааннар.

Үстүнде ийи дыңнадыгга хамаарыштыр санал-онал солчулгазы эгелээн. Депутат **М. К. Доржукай** саң-чурагайларны чеже-даа олуй-солуй салып тургаш, хөй сайгарылга кылырга, ооң чүве өскерлип, акша немежи бээр эвес, ынчангаш бюджет күүселдезин бадылап бээр деп саналдаан. Президент Ш. Д. Ооржактың болгаш Чазактың саң-хөө байдалды чүгээртедир дээш Москваже катап-катап чорууп, хөй ажылдарны кылып турарын демдеглээри чугула.

Президент **Ш. Д. Ооржак** бюджеттиң орулгалыг кезээн хандырылгага четпес ажылдап турарывысты миннири чугула деп чугаалаан. Бо чылдың бирги кварталында үндүрүг хавырылгазы чүгле 50-60 хуу күүсеттингенинин чылдаганы дески — бүгү Россияда байдал ындыг. Үндүрүглерниң ам-даа таарыштырып турар. Бо ийи чылды кандыг-чүү-даа бол, чурттап эртип алган бис. Тыва оон кадында хлеб болгаш сүтке күрүнеден дотация ап турар ийи-чаңгыс-ла регионнарның бирээзи болгай. А 1993 чылда байдал дыка нарыыдап болурун Президент дүвүрел-биле чугаалаан.

Ооң-биле саналдар доозулган, оон соонда депутаттар бюджет күүселдезиниң отчёдунга хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган.

Сессияны хаап тура, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** допчу чүве чугаалаан.

Сессия оон-биле ажылын доосан.

Н. ЭРГЕП,
Т. ХЕРТЕК.

XIV Далай-Лама Тензин Гьяцонуң Тывага аян-чоруунуң программазы

Сентябрь 19-та

8.00 шакта Красноярскиден тускай рейс-биле келир. Кызыл аэропортунга уткуур.

15.00—17.00 — хөгжүм-шии театрының чанында шолге чон-биле ужуражыр, байыр чедирер.

Сентябрь 20-де

9.00—9.30 — шажын ниитилелдериниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкын.

9.30—11.00 — хөгжүм-шии театрынга хамаатыларны хүлээп алыр.

11.00—12.00 — ам туттунуп турар Хүрээге баар. Төп хүрээ турар черге йөрээл кылыр.

14.30—18.00 — эртемденнер-биле, чогаадыкчы интеллигенция болгаш студентилер-биле хөгжүм-шии театрынга ужуражыр.

Сентябрь 21-де

9.00 — тускай план ёзугаар Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарга баар. Ужуражыышкыннарның чижек үе-шагы — Хайыраканы даанын ээзинге 11.00. Чадаанага — 15.00.

Сентябрь 22-де

9.00—11.00 — журналистер-биле, массалыг информация черлериниң ажылдакчылары-биле ужуражыышкын Чазак бажыңынга болур.

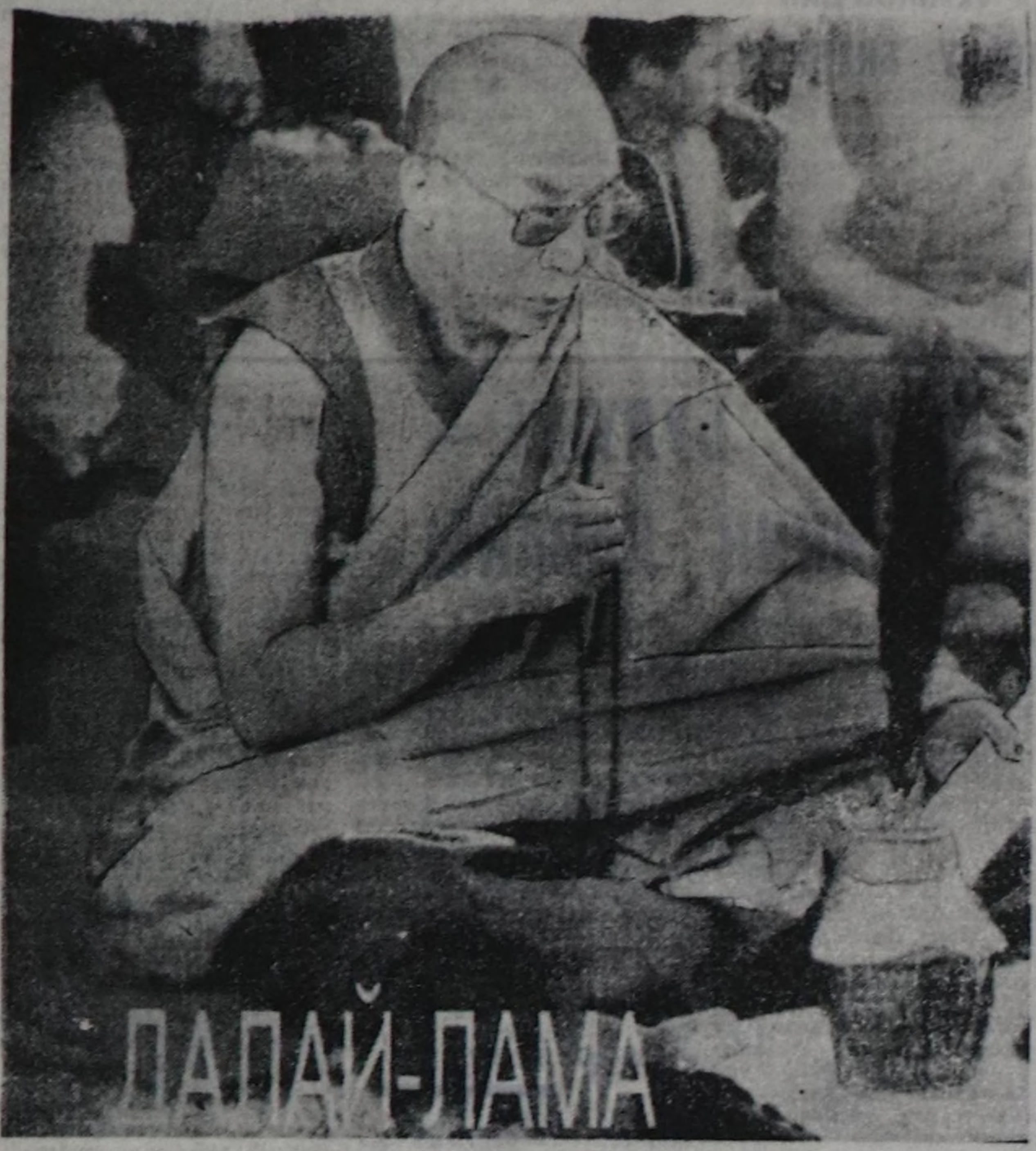

АЖАР - БУЖАРДАН АРЫГЛАНЫЫЛ

Чүгле буддизм шажынныг Азия диптиң чоннарында эвес, а делегейде ат-сураглыг Далай-Лама дээр дээди буянчолдуг кижилерниң катап төрүттүнер чаяалгалыг ыдыктыг салгалының он дөрткү ачызы ам Тывага аалдап чедип келири ол-дур. Ынчангаш сентябрьның 19-22 хүннери Тывага оон бүгү чонунга онзагай хүннер болур дээрзи чугаажок.

Шынап-ла ындыг. Далай-Ламаның чүгле сураан дыңнап, ооң ыдыктыг номналының ужур-утказын чүгле ийи-чаңгыс кижилер ужуудуун билир боордан башка, чон бүгүде куруг-ла болгай бис.

Ам көрүп чор бис, чүдүлге-сүзүглелдеп чарылгаш (күш-биле узуткап чок кылып алгаш) эки чүнү-даа көрбедивис. Хамыктың мурнунда сагыш-сеткилдиң хоозуралынга таварыштывыс. Ыдыкшыды көөр чүвүс-даа чок болганындан аныяк салгалывыс келергей сандараашкынга таваржып тур: дерзии чорук, күштеп-күчүлээшкин, оорлаашкын бичии Тывавысты хөме ала берди.

«Ажар-бужардан адырлыр» дижир. Ам чеже бир эртинде болуп, буянныг чорукче уткуй бир базымны кылыр боор бис. Эң ылангыя, кайда-чүде-даа чок, анаа бир агаарда астыка берген чүве дег, уш-удурүм аажы-чаңывыт апарган аныяктарывыс бурган дег чолдуг улуг башкының мөргүл-сурталын-даа көрүп, дыңнап, угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге сиңирип аар чүве болза, ол безин ачы-буян болбас деп бе?

Ийет, сагыш-сеткил, арын-нүүр. Ламаизмниң азы сарыг-шажынның база бир өөредиг сурталында чөптүг чорукту сагып чоруур, шынга бердинген кижи ол дугайын дээди черлерге (кижилерге-даа), харын-даа бурган-чүдээнге-даа дижик, айыткаары албан эвес (маңаа Будда дээрге херек кырында бурган эвес, а мөңге буян бүргээн кижи азы өөрүшкү ийикпе, сеткилдиң дээди кыптыгышкыны дээнинге чоок дээрзин айтып каалы). Чүге дээрге кижи боду дээди шынның эдилекчизи болур болгаш чөптүг чорук оон угаан-сеткилинде мөңге сиңниккен чоруур. Ындыг байдалга бодунуң кошкаа-биле, салгаа чорук болгаш чегенчиг күзелдери-биле демисежип чораащ, ол бүгүнү ажып эрткен кижи чедип болур.

Шуут бадыткап шыдавас мен, ынчалза-даа Лев Толстой дугайында шагда бир-ле кижиниң сактыышкынын номчаан мен. Ында чугаа Лев Толстойнуң «Каржы-хажагай чорукка удур шак ындыг дерзии күчүлел-биле харылавас» дээн шажынчы өөредииниң ийикпе азы бо хире алдар-аттыг кижи чүге «бодунуң туразы-биле» чурттавайн чоруурул дээрзиниң дугайында чорун турар ышкаш чүве. А мээн сагыжымга ол кайгамчык мерген кижиниң «Кижи болунуң кара туразы-биле эвес, а сагыш-сеткилиниң, арын-нүүрүнүң хоойлузу-биле чурттаар. Мээн бүгү назынымда бодум бодум-биле демисежип, кошкак талаларымны, хоозун күзелдеримни ажып эртер дээш туттунуп келгенимни кым-даа билбес» дээн харызы тамаланып артып калган. Оон соонда мен кижиниң кижизиг болуру оон сагыш-сеткилиниң, угаан-медерелиниң күжениишкини чокта, бот-чагыртынмышкын, бот-хоруушкун чокта болдунмас деп бүзүрелге келген мен. Ам ол дугайын Будданың өөредииниң чаңгыс чижээнден көрээлиңер.

Сөөлгү үеде философия эртемнериниң кандидаты Ольга Хомушкунуң «Будда болгаш ооң өөредии» деп ажылы «Шынның» арыннарынга удаадараа парлаттынды. Ук өөредигде чамдык чагыглар болгаш сургаалдар бистиң амгы үевисти, харын-даа сагыш-сеткил сандараашкынныг сөөгүнгү байдалывысты шагда-ла өттүр көрген чүве дег. Шак ол мерген угаадыгларны катап база оваарып көөрүн сагындырып турган ышкаш боор-дур. Чижээлээрге, Дириг чоруур дээн күзел (ёзулуг амыдырап-чурттаар дизе) 8 кезектен (сагылгадан) тургустунар болду. Бо сагылгаларны Ачыты башкы Далай-Ламага ужуражып, чүдүп-сүзүглээр үеде кижи бүрүзү сеткилинге дүйүп алза-даа ажырбас болгу дег. Чуге дээрге кижи бүрүзүнүң сагыты дег чүүлдери зора дизе эң бөдүүн негелделери ында кирип турар.

Ынчангаш Ачыты башкы Далай-Ламадан: **ёзулуг чүдүлгеден, ёзулуг чүткүлден, арыг шынчы сеткиириндеи, төптүг аажы-чаңдан, чаагай херекке ёзулуг сундугуушкундан, шынчы сеткилден, сагынгыр-тывынгыр чоруктан, чурттаарынга херек хереңгини шынчы ёзу-биле тыварындан, ёзулуг ханы бодалдан** хайырлаарын бүдүү иштинде сеткип дилезе-даа артык эвес-ле боор. Шак бо угаадыглары-биле Будда сагыш-сеткилди шыңгыы арыглаарын чедип алыры эргежок чугула деп көргени ол. Бо дугайты будда «Бир эвес хирлиг пөс быжындызын чеже-даа өң-баазын будук-биле будуур болза, ол дөмей-ле хирлиг хевээр артар. Чүге дээрге ол союндак пөстү будуур бетинде арыды чүгбаан болгай. Кажан сагыш-сеткил арыг эвес болза, ынчан база шак ындыг кудаванчыг түңнелге келири чугаажок» деп дечвей сөглээн.

Тыва улустуң шаг-шаандан «Сагыш-сеткил арыглаар», «Сеткил чазаар», «Ажар-бужардан арыгланыр», «Мөргүл-хурум кылдыртыр» дижип, аржааннап, артыжанып-даа чораанын анаа эвес, бир-ле ужурлуг турган дээрзи ам илден-дир. Ол чаагай чаңчыл-сагылга марксистиг өөредигниң, партийжи идеологияның эмин эрттир тергиидеилиниң үезинде хөме бастынып, шуут уттундуруп калбааны-ла өршээл болган-дыр. Ам бодап орарга, сеткил хоозураашкыны дег, ындыг каража, ындыг когарал бүдүн салгалга, бүдүн чонга эң аар чидириг эң аар оскундурутдур дивестин аргазы чок.

Ам харын сеткил-сагыштың хевирлекчизи — хүрээ-хииттеривисти катап тургузуп, чонувустуң чаагай чаңчылдарын катап эгидип, оон-биле орталанышкының оруунче кирип, ужур-дүрүм чок чоруктан чоорту уштунуп олур бис. Ол-даа болза, Ачыты башкы Далай-Ламага чүдүлге-сүзүглелиниң үезинде сагыш-сеткиливистиң арыглап-секпереринге өмек-дуза, ачы-буян болзунам деп йөрээп каалы, өршээ хайыракан!

Ачы-буянныг Ачыты башкывыс адыш оюу дег Тывавыстан, оон бичии буурай чонундан, шажын-чүдүлгениң номналында айтып турары дег, он караның пугулундан чайладып, он ак күзелден хайырлаарын, аарыг-човуланың, ок-бижектиң оор-суктуң халавындан арыглап өршээрин сөгүрүп-чалбарып, дилеп каалынар.

Чап ЧҮЛДУМ.
Хоочун башкы.

ДЕЛЕГЕЙДЕ НЕПТЕРЕҢГЕЙ ШАЖЫН

Делегейде нептереңгей будда — сарыг-шажынның эң улуг баштыңы болгаш башкызын чүге Далай-Лама деп адааныл? Чүге дээрге далай ышкаш, улуг угааның дээн утказыг деп 1981 чылда парлаттынган «Совет энциклопедия словарында» тайылбырлап бижээн. Будда шажынның баштыңы XIV Далай-Лама Тензин Гьяцо, шынап-ла, далай дег улуг эртемниг болгаш угаанныг кижи. Чырык өртемчейге кижилерниң чаагай амыдырал-чуртталгазы, улустар аразынга тайбың болгаш найырал дээш ооң могаг-шылаг чок буянныг болгаш чаагай демиселин дээш анаа делегейниң Нобель шаңналын тывысканы таварылга эвес.

Тыва — Азия төвүнүң чурту. Тываларының чүдүлгези — сарыг-шажын. Тыва Республиканың Чазааның чалааның ёзугаар Далай-Лама бөгүн, сентябрь 19-та, Красноярскиден тускай самолет-биле эртенгиниң 8 шакта Кызылдың аэропортунга моорлап келир. Ону будда шажынның ёзулалы-биле уткуур. Далай-Ламаның Тывага моорлап келири — бистиң республиканың социал-политиктиг, ниитилел амыдыралынга улуг болуушкун.

Буддизм — делегейде эң нептереңгей үш шажыннарның бирээзи. Христианство болгаш ислам шажыннар-биле чергелештир буддизм амгы үеде чүгле Азияда эвес, харын Европада, Америкада, Африканың безин хөй чурттарында нептерей берген. Буддизм бистиң үеге чедир 6-5 чүс чылдарда, биригээр чугаалаарга, 623-544 чылдарда эрте-бурунгу Индияга тывылган. Сиддхартха Гаутаманы төөгүнүң шажын чогаалында будда шажынның үндезилекчизи деп санап турар. Будда деп сөстү тывалар Богда бурган деп адап турган.

Кыдаттың автономнуг районну Тибет амгы үеде Будда шажынның төвү. Тываның ламалары шаанда шажын эртемин Тибетке барып өөренип ап турган. Янзы-бүрү берге аарыглардан кижилерни эмнээринге Тибет медицина улуг рольду шаган бээр ойнап келген болгаш ам-даа ойнап турар.

Кандыг-даа шажын политикадан дашкаар. Шажынны күрүнеден, а школаны шажындан аңгылаан дижир. Чижээ, бо чылдың чазының Бразилияның парламентизи шажынны күрүнеден, школаны шажындан аңгылаар дугайында хоойлуну хүлээп алган. Ынчалзажок кандыг-даа шажын, чижээ, будда шажын, ниитилел медерелинге, делегей амыдыралынга улуг рольду ойнап, боттуг салдарны чедирип турар.

Далай-Ламаның Тывага аян-чоруунуң программазы солун болгаш янзы-бүрү делгем темаларлыг: сентябрь 19-та 15.00 шактан 17.00 шакка чедир Тываның хөгжүм-шии театрының чанында шөлге чон-биле ужуражыр. Анаа байыр чедириишкини болур; сентябрь 20-де эртенгиниң 9 шактан 9 шак чартыкка чедир шажын ниитилелдериниң төлээлекчилери-биле Далай-Лама ужуражыр; 9 шак чартыктан 11 шакка чедир хөгжүм-шии театрынга хамаатыларны хүлээп алыр; 11 шактан 12 шакка чедир — ам туттунуп турар Хүрээге баар. Төп хүрээ турар черге йөрээл кылыр; 14 шак чартыктан 18 шакка чедир — эртемденнер-биле, чогаадыкчы интеллигенция болгаш студентилер-биле хөгжүм-шии театрынга ужуражыр; сентябрь 21-де тускай план ёзугаар Улуг-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнарга баар. Ужуражыышкыннарның чижек үезыгы — Хайыракан дааның эдээнге 11 шакта, Чадаанага — 15 шакта болур; сентябрь 22-де эртенгиниң 9 шактан 11 шакка чедир Чазак бажыңынга журналистер-биле ужуражыр.

Сандро МААДЫ

ТЫВА ТАНКИСТЕР

Документалдыг тоожу

(Уланчызы. Эгези № 180, 181 «Шында»).

ЯССЫ — КИШИНЕВ ДЭЭШ ТУЛЧУУШКУН

Дайзынның Бессарабияга, Прут хемниң ол чарыынга мөөниээн аг-шериинге удур шавар халдааашкыны 1944 чылдың августуң сөөлгү хүннеринде эгелээн. Ол бөлүктү Украинаның ийиги фронтузу соңгу талазындан, а үшкү фронтузу мурнуу талазындан бүзээлеп эгелээн. Тулчуушкуннар амыр-дыш чок уламчылааш туруп берген. Ийи таланың удур-дедир аткылажыышкыны дүн-хүн чок үзүктелбестээн.

Автобатальонунуң чолаачылары курлап каан ок-чемзекти ам дорт-ла мурнуку шугумга—артиллеристерге, миномет-пулеметчуларга чедирип бээр апарган. Моон мурнунда дүне колонналар боол алгаш чоруп турганы дег магалыг чүве чок, дүвү-далаш машиналы чүдүрүптерге, дужаал берген расчёттарже хаптар сен. От уунга таваржып азы бооладып эгелей бергенинде, ол-бо дескерип маннадыр, тура дүжер, чаштынар-даа апаар сен. Бо бүгүнү Шойдуң ынчан Иван Прохоровичиден кончуг эки өөренип алган. А Шойдун ол акызынга чаа медээ дыңнадып, кайда чүү боол турарын чугаалап сонуургадыр кижизи болу берген. Алызындан бижик-билиглиг, эртем-сургуулга сундулуг Шойдун политажылдакчыларының, коммунистерниң дайынчыларга кылып берип турар беседаларын дыка сонуургап дыңнаксаар, дыңнаан, көрген солун чүүлдерин блокнодунга демдеглеп алыр.

Бир катап Шойдуң рейстен келгеш, чемненип, машиназының моторун көрүп, хынап кааш, дужаал манап, селбегер хадың хөлгезинге блокнодунга демдеглеп бижип орган. Иван Прохорович анаа кылаштап келгеш, айтырган:

— Аалынче чагаа бижип олур сен бе?

— Чок, чагаа бижиир чоок кижим бар эвес. Демдеглел кылып ор мен, кажан шаап халдап эгелээнивис дугайын.

— Өске черлерде солун чүү боол турар ышкаш? Артиллеристер чүнү хөөреп бердилер?

— Ийет, демин оларга чораащ, элээн чүүлдер дыңнадым. Комиссар беседа кылып турган черге таваржтым. Дөрткү, бешки фронтулар Кишинев деп хоорайны хостапкан дидир.

— Охаай, ол-ла болгай. Билир мен, анаа хамааты дайынның үезинде четкен мен. Эки боол-тур.

— Бистиң фронтувустуң чамдык кезектери Румыния кызыгаарынче кире берген, ол чурттуң эрги чазаа дүшкеп, чаа чазак тургустунган. Ынчаарга чамдык румын шериглер бисте каттыжа берген, фашистерге удур чаалажып эгелээн дээн ышкаш болду. Ужуруң эки билбедим. Даштыкы чурттар дугайын эки билбес болдур мен ийин, Иван Прохорович. Чүвениң шыны херек.

— Мээн болап чорааным шын болган-дыр, оглум. Немецтерге эжелеткен улус каййын анаа олурар ийик. Оккоозун оларже углап эгелээн ол. Мени дыңна, Володя, көөр сен. Каш хонгаш, бүзээлээн дайзынны узуткааш, караңгадыр бурунгаарлаар бис. Бүзээлелде чеже немец кирген дижик сен?

— Ийи чүс сес муң деп чугаалаан чүве.

— Хөй-ле-дир, аа. Дөгерезин кайын узуткаар. Чамдызы дужуп берип тер боор.

Иван Прохоровичиниң чугаазы, шынап-ла, шын болган. Сентябрь эгезинде дайзынның бүзээлеткен шерии дужул берипкен деп медээ кезектерге тарай берген, күштүг аткылажыышкыннар намдаан.

Автокезектер ам десантылар октап туруп берген. Бүдүн-бүдүн колонналар кузов долдур чадаг-шериглер олуртуп алгаш, бурунгаарлаар апарган. Десант октаар деп дужаал болурга, Шойдун дыка амыраар, сеткил-чүрээ серген кээр. Өлүм чедирер ок-чемзек орнунга дириг кижилер чедирери өөрүнчүг болбайн канчаар. Машина кырында чыскаалдыр олуруп кан бир ыян оолдар ырлажы бээрге, магалыын канчаар ону. Ылангыя украин ырларны Шойдун кончуг сонуургаар. Украин солдаттар уяранчыг кылдыр ырлажы бээрге, Шойдуң туттунуп шыдавайн баар, рулюн долгап каап, ырлай бээри эскербес:

Үе-ланай, шында-ланай
Уяравас уруг боор мен.
Уяравас чүнде-л дээрге,
Улуг Таңдым авыралы.
Эриктелген, хавакталган
Эъжим-Ооруу мээн чуртум.
Эжимейлээн, карамайлаан
Эргим үдүг мээң эжим.

РУМЫНИЯ

Шаап халдаашкын, шынап-ла, боттан аътыг шапкан чүве дег апарган. Улуг-биче хоорайлар удаа-дараа хосталып-ла турган. Ол сүүрдан фашистер аткаарлаан. Бо сүүрну венгр, румын чон боду хостап алган, фашистер дезипкен, ында барган, ол черде камгалаан дээн медээлер хүн санында дыңналыр апарган.

Бир катап Шойдун онга солун медээни дыңнаан. Ол хүн рота командириниң дужаалын ёзугаар балыглаңган кезек солдаттарны санкезекке чедире берген. Оларны санитарлар машинадан дүжүрүп турда, Шойдун машиназының моторун хынап, капотун ажытып алган, частынып чыткан.

(Уланчылыг).

БАВЫК – БУЯННЫГ ЛАМА

(Амыдыралдан чугаа)

30 чылдарның эгезинде Тывага «чидиг хувискаал» үезинде Моңгуш Бавык деп элээн аныяк ламаның хереңгизиниң кол нуруузун хавырган болгаш оон политиктиг эргезин казааш, Чадаана девискээринден Ак-Туругже шөлүпкен. Кара-Туруг, Ак-Туругнуң аразында Шиви-Кудуруунга чаңгыс өг чурттап олурган, каш хой, өшкүлүг, чаңгыс саар инектиг, ынчалза-жок мунар аъды кайда боор.

Ынчаарда Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның, Кара-Сугнуң девискээринге кыжык аарыг (дизентерия) нептерээн, өлүмчидим безин бар турган. Мен база кыжыктай берген мен. Байдалым бергедээн. Кырганачам Сайын-Хөө ирей бир кежээ имир дүжүп, каралгылай бергенде, Бавыктың өөнге чеде бергеш:

— Чок апарган уруумнуң чаңгыс өскүс оглу кыжыктаан, ам өлүр чеде берди, амытынын ап, дузалап көрүңер, башкы — деп дилег кылган.

— Дадайым, ирей, бо даргa-бошкалар билип кагза, силерни-даа, мени-даа ат кылганы ол.

— Өршээп-ле көрүңер, башкы. Кымга-даа чугаалавас мен, мени кым-даа көрбээн.

— Өскүс оглуңар каш харлыгыл?

— Алды харлыг кижи.

Чула чырынга бир-ле хоюг эмни лама деңзилээш, ийи түң кылдыр саазынга дүрүп бергеш:

— Бир түнүн хайындырган чылыг бүлээн сугга хоюткааш, дораан ижиртиптинер, а бирээзин даарта даң бажында, чер чырып олурда, бээр силер.

Бүлээн сугга хоюткааш, кырган-авам Узун-Кадай берипти. Аажок суксаан кижи ийи каракты шимгеш, чык кылдым. Амданын эскербедим, чыды тергиин чаагай болган. Эм ишкен сөөлүнде иштим изип, караам шокараңайнып, бажым дескинип келген. Удаваанда удуй берген болдум. Даң бажында мени оттургаш, ийиги түңну берген. База удаан. Дүъшке чедир байдалым элээн чиигээн, куду олуртуру читкен, а кежээликтей чем чиксей берген мен. Даартазында эртен туруп кылаштай бердим.

Элдептиг, харын кайгамчык хуулгаазынныг эм. Ол эмниң дугайында ам-даа билбес мен: чүү деп ындыг күштүг эм чүве ийик. Амгы сайзыралдың үезинде безин дизентериядан аараан кижилерни эмнелгелерге бир харын ийи ай чыгам эмнээр болгай. А Бавык лама мени ийи-ле хүн дүргүзүнда экиртир эмнеп каан. Кандыг-даа шажынга чүдүлгем көңгүс чок, ындыг-даа болза, тибет медицинаны ылаптыг өөренип алган ёзулуг эртембилиглиг ламаларның эминге, эмнээр аргазынга бүзүрээр мен.

Моңгуш Бавык — халдавырлыг болгаш айыылдыг аарыглардан хөй кижилерниң амытынын камгалап алган буянныг лама деп бодал мээн сагыш-сеткилимге кезээде арткан.

Алексей ДУГЕРЖАА.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭЛДЕПТИГ ХОЛ-ХАПТАРЫ

Кезер эмчилер ажыглаар хол-хаптарын Францияга бир чыл бурунгаар бүдүрүп эгелээн. Ол хол-хаптарын чүгле чаңгыс катап ажыглаар: кезип эмнээшкинни эгелээрде, эмчи кижи хол-хаптарын кедиптерге, ында онзагай бүдүмелдер — микробтарга удур эмнер ажыглаттынып эгелээр. Ындыг хол-хаптарының ажыктыын барымдаалааш, 1992 чылдың баштайгы чартыында 2 миллиард эжеш хол-хаптарын бүдүрген.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭҢ БАШТАЙГЫ БЕДИК БАЖЫҢ

Бүгү-делегейде эң баштайгы бедик бажыңны бистиң үеге чедир 280 чылда туткан. Ол бажыңның бедии 140 метр. Анаа шериглер чурттап турган. Египеттиң эрте-бурунгу хоорайы — Александрияның чоогунда Фарос деп чартык ортулукка бедик бажыңны туткан чүве-дир.

ҮС АЙМАА, ШЫНАП-ЛА, ХОРАЛЫГ БЕ?

Үс аймаан болгаш үстүг чемнерни үргүлчү хөй ажыглаарга, кижиниң кадыкшылынга хоралыг дээрзи шаг-дан бээр билдингир болгай. Ынчаарга Канаданың Кадык камгалал министерствозу мырыңай элдептиг медеглел кылган: чуртта рактан аараан кижилерниң 35 хуузунуң кол чылдагааны — оларның үс аймаан хөйү-биле ажыглап келгени. Ынчангаш үс аймаан чемге ажыглаарын 20 хуу чедир кызырарын Канаданың хамаатыларынга кадык камгалал министри сүмелээн.

СӨӨЛГҮ ОК-БИЛЕ БАЛЫГЛАНГАН

Италияның найысылалы Рим хоорайның бир кудумчузунга ажылчыннар оруук септеп, ону алгыдар дээш чер кастырар ажылдарны кылып турган үеде чер иштинде боо даажы дыңналган: удаваанда оларның бирээзи моорап кээп дүшкен, ону эмнелгеже дораан чорудупкан. Ажылчын кижиниң балыгланган чылдагааны: чер иштинге чыткан пистолет боога чер уттээр машинаның херексели дээптерге, ол часты берген. Мырыңай XVII чүс чылда чаңгыс сөөлгү октуг пистолет дазылган түңнелинде тудуг ажылчыны балыгланган. Амыдыралда элдептиг таварылгалар тургулаар чүве-дир.

МИНИСТРНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Австралияның эртем болгаш шинчилелдер министри Эрхард Музек деп кижи база элдептиг негелде кылган. Чурттуң бүгү хоорайларының төвүнде автомашиналар турар черлерни доп-дораан хаарын болгаш чаа ындыг черлерни немей тударын соксадырын министр негээн. Министрниң негелдезиниң утказын хөй кижилер эгезинде билбээн болгаш оон негелдезин буруу шаап турган. Ынчаарга хоорайлар төвүнде автомашиналар турар хөй черлерден үнген бензин газы агаар дамчыштыр музейлерже, библиотекаларже, эртем-шинчилел институттарынче киргеш, ында номнарны болгаш төөгүнүң база культураның, эртемниң өске-даа үнелиг чүүлдерин үрегдеп, барык узуткаарынга чедирип турары илерээн.

ЛОНДОНДАН ПАРИЖКЕ ЧЕДИР

Лондоннуң ужар чүүл компаниязы мындыг чарлал кылган: «Парижке бир шак болгаш чеде бээр черден бажыңазы өске-даа чүүлдерин садып алырын күзээр болзуңарза, бистиң компаниявыстың ачы-дузазын ажыглаңар». Ынчаарга Лондоннуң Хитроу аэропортундан Парижке чедир демги компанияның пассажирлер аргыштырар самолеттары чүгле чаңгыс шак дургузунда ужудар апарган чүве-дир.

КЫРААН НАЗЫНЫНДА КУДА ДҮЖҮРГЕННЕР

Американың Каттышкан Штаттарының чурттакчылары Хиллдиң болгаш Маргаританың хары ам 79-79 — чаажыт улус-тур. Олар чоокта чаа катап өгленип, куда дүжүрген. Олар 60 чыл бурунгаар — 1932 чылда өг-бүле туткан турган. Алды чыл кады чурттааннар, 2 уруглуг болган, ынчалзажок чарылганнар. Кыраан назынында ийиги кудазының үезинде Хилл мынча деп медеглээн: «Өг-бүле бүстүп, ашак-кадай улустуң чарлыр чоруу — чалыы назынның сыйбыны болгаш улуг частыышкыны-дыр. Мээң ачам 78 харлыында кадайы-биле өгленгеш, оон-биле кады 105 харлыынга чедир аас-кежиктиг чурттаан кижи».

«ЫМЫРААНЫ-ДАА ӨЛҮРҮП БОЛБАС!»

Индияда мырыңай элдептиг шажын-чүдүлге сектазы (ниитилели) бар. Оон кежигүннери ам 2 миллион кижи чедип турар. Ол шажын ниитилелиниң кол хоойлузу — бүгү дириг амытаннарга хора чедирип болбас. Дириг амытаннарны, оларның аразында ымырааны безин өлүрүп болбас дугайында шыңгыы дужаалды шажын ниитилели бодунуң бүгү кежигүннеринге чоокта берген.

КЕДЕРГЕЙ УЛУГ ЧАДАГ-ТЕРГЕ

15 кижи мунар кедергей улуг чадаг-тергени Швейцарияга бир чыл бурунгаар бүдүрген болгаш ам-даа садыглап турар. 30 дугуйлуг ол чадаг-тергениң узуну — барык 60 метр. Чаа чадаг-тергени садып алган аныяк башкылар Швейцарияның Цуг деп хоорайжыгажындан Люцерн хоорайга оруу дургаар селгүүстеп четкен. Анаа олурган бүгү он беш кижи бир деңниг ажылдаар болза, чадаг-терге бир шакта 35 километр чедир дүрген чоруур.

АГААРГА ЧОРУУР «АВТОБУСТАР»

Малайзияның найысылалы Куала-Лумпур хоорайда хөй кижи чурттап турар. Кудумчуларга автобустарның сымарлажыр чоруун эвээжедир дээш хоорай чагыргазы агаарга чоруур «автобустар» оруун ажыткан. Бичежек самолеттар хоорай чурттакчыларын кудумчулар кыры-биле 600 метр бедик ужутпушаан, амгы үеде аргыштырып турар.

ДЕНДИИ УЛУГ ЧУУРГА ДУГАЙЫНДА

Британияның төөгү музейлериниң бирээзинге кедергей улуг чуурга XVIII чүс чылдың ортан үезинден бээр кадагалаттынып чыдар. Кайгамчык улуг күштүң ол чуургазының долгандыр хемчээли 36 сантиметр. Амылыг бойдус шинчилээр англи эртемден Гревилл Смит деп кижи ол чуурганы Мадагаскарның шыргай черинде бир хөл дүвүндеп тыпкаш, шаанда музейге белек кылдыр берген. Эртемденнерниң санал турарын ёзугаар алырга, улуг чуурганың назыны — элээн каш миллион чыл.

(ПАРДАЛГА АРЫННАРЫНДАН).

ААДАҢ
Дыштаныр хүн арны

ДОЛУЛАР

Чаашкын-биле холуй чагган долулар
Чайның бир-ле үүлгедиин маа көргүстү.
Чалыы шаамның опчок тенек үези дег,
Чаъстап келген долулуг чай эргим-дир сен.

Чагган долу эрип чиде бербээн болза,
Чаражымга каш-даа катап сунгай-ла мен.
Чаштар безин чинчи кожуп ойназын дээн
Чаъстыг бойдус авыралын магадаар мен.

Чапты берген чаа-ла чыткан долулар
Чайык суу боол, мөңгүн сүт-боол хуула берди.
Частып үнген чечектерниң бүрүлери
Шалыннарлыг, долуларлыг кыланнашты.
Долулар — чыып ойнаар тиг чок чараш чинчилер.
Долулар — чыып ойнаар ак-көк дээр дег чинчилер.

КАЖЫКТАР

Өгбелерим шаандан тура ойнап чораан,
Өгде авам кажыктарын сактып кээр мен.
Өөр чоруур малдар-дыр деп бөле чажып,
Өрү октап, сөгүүлеп, ойнай бээр мен.
Калбак шиотек кырын орта оруп алган
Кажыын ойнаан хензиг чашты топтап көр даан.
Карак четпес делгем хову ортузунда
Кадат малдыг кадарчыны сагындырар.
Дүндүк дээрден айның чырааи хереелдери
Дүжүп баткаш, кажыктарда ойнай берди.
Кажыктарга дөрт-ле чүзүн малым апаар,
Чалыы шаамның уттундурбас ыдыы-дыр сен.

Семен МОНГУШ.

(Бо шүлүктерниң гонорарын «Шын» солуннуң ага санынче шилчидерин дилеедим, авт).

АЧАМГА

Кара чаңгыс кызынга мээ үлегер боор
Карак кызыл кежээ чоруун көргүскен сен.
Үйгу-дыжың уттувуткаш, караңгыда
Уттунмас ажыл дээштиң чоруптар сен.

Техниканы септеп кылыр үүлеге
Дендии дүрген шалыпкының магадаар мен.
Тыныш тудуш ажылынга бердингениң
Тыва кижи оглу болгаш ындыг боор сен.

Чылдар эртип, назы-харың улгатса-даа,
Чыдыннап-даа, чалгаараарын көрбес-тир мен.
Чаңгыс чурттаар амыдыралды биске чаяап
Салымыңны биске каттың, ынак ачай.

Саяна ХОРЛУУ.

БИЖИП-ЛЕ ЧОР

Сагышсырап, эжиң мени
чоктазыңза,
Сайлыг черге «кайда сен?» деп
бижип-ле чор…
Караңгы дүн дүжүп келген
үезинде
Карааң орта кеcтү бээр мен, көрүп аар сен.
Кажан дүжүп келирими манаазыңза,
Харлыг черге «дүрген дүш!» деп бижип-ле чор…
Узун дүнның ортузунда уйгуң бербейн
Удаарадып чеде бээр мен, дүжүп аар сен.
Саргып, өйген бодалдарың достуңмезе.
Слазынга «ынак мен» деп чаңгыс бижи.
Чырык хүндүс ошкап-чыттап чеде бээр мен.
«Шыны бе бо, дүжүм бе?» деп орар боор сен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЕКАТЕРИНА ТАНОВА,
ТӨӨГҮ ЭРТЕМНЕРИНИҢ КАНДИДАДЫ, ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЧОГААЛЧЫЗЫ.

ТЫВА ХЕРЭЭЖЕННИҢ АДЫ

Херээженнерни «Эне сөзү» солунга «Херээжен деп сөске хөннүм чогун» деп эгелиг чүүл үнүп келгенде, хөй-ле кижи боттарының санал-оналы-биле солушкан. Солуннуң редакциязының дилээ-биле мен база бодумнуң бодалымны ол солуннуң 26-гы дугаарынга (июль 10-16) бижээн мен. Ук чүүлдүң адын редактор «Сыргалыглар» деп эдип каан чораан.

Барык 60 чыл дургузунда тыва кыс кижи «херээжен» деп атты эдилеп келген. Ол атты моон соңгаар-даа ол хевээр эдилээр-ле апаар бис. Өөренген адын дораан солуп октаптары болдунмас. 1930 чылдарның эгезинде тыва бижик чогааттынып, «Шын» солун тыва бижик-биле үнүп эгелээри билек, оон арнынга тыва херээжоктарга чаа, чараш ат дээш конкурс чарлаттынган. Тыва кыс кижи ниитилел-политиктиг амыдыралче хаара туттунуп эгелээни ол. Солуннуң арыннарынга элээн каш кижилер чаа аттарны саналдааннар: «Чаштыглар», «Чарашпайлар», «Сыргалыглар» дээш оон-даа өске аттарны улус кииргеннер. Ынчан тывылган тыва бижиктиң чогаадыкчыларының болгаш нептередикчилериниң бирээзи А. А. Пальмбах башкының киирген саналы-биле «Херээжен» деп атка доктааган. Тыва, орус сөстерниң каттышканындан («Херээ — тыва, «жен» — женщина дээн орус сөстүң кезээ) тургустунган чаа сөс комиссияның бадылааны-биле тыва кыс кижиниң ниити ады апарганы ол. Ол ат ам ааска эптежип калган. Кижи бодаарга, ол ат хевээр арткы дег. Үе-үелерде черле кайы-бир дылга чаа сөстер немежип келир, чамдык сөстер шуут чидип азы утказы өскерли берген болгулаар. Бо үениң байдалы база ынчаар негеп келгени ол чүве ийикпе, бир-ле айтырыгны улус көдүрүп, часканнап эккээп апарган. Канчап черле тыва кыс кижиниң ниити ады чок чораан чүвел, кайы-даа чоннуң кыс кижилери ниити аттыг болгай деп айтырыгны номчукчулар салып туруп берген. Ийе, кайы-даа чонда кыс кижилер ниити аттыг: орустарда — женщина, немецтерде — фрау, моолдарда — эмэгтэй, түрк аймактыг улустарда — ипчи (азы эпчи) дээр. Тывалар түрк аймактыг улуска хамааржыр. Тыва кыс кижиге ниити ат болуп чораан эшпи (азы эпши) деп сөс бар. Ол сөс кажан, чүнүң ужурундан багай сөс апарганы ол? Каржы-дошкун эр кижиниң кыс эжин дорамчылааныңдан бе, азы кандыг-бир кыс кижи төлеп чок чоруун көргүскениңден бе? Бо дугайында эртемденнер, чогаалчылар чүү деп бодап турарыл, оларның санал-оналын дыңнаар дээш «Эне сөзү» солун (редактору Артык Ховалыг) «төгерик столду» организастаан. Орта солун болгаш ажыктыг чугаа болган. Үе-үелерде херээжен кижиге хамааржып турган аттарның тыптып турганының төөгүзүн-даа сайгарылаан. Ынчалза-даа «төгерик столдуң» киржикчилериниң кым-даа тыва кыс кижиниң бурунгу адын бо дораан эгидип, тыва херээженнерни эпшилер дээр деп санал киирбээн. Ол сөстүң утказын сурап, «эш» деп сөстен укталган бе, азы «эп» деп сөстен укталган бе дээн доктааштырыглар-даа турган.

Хамык чугаа дооскун, ол чугааның киржикчилери санал-оналын солчуп каапканда, телевидение ажылдакчылары хамык аппаратураларын сөөртүп алгаш кире халып келген. Аныяк журналист Раиса Тамба-Сүрүң чугаа канчалдып чорупкан турганын-даа билип албааны ол боор, чүгле эпши деп сөске хамаарыштыр олурган улустан айтырыг салып, оон дашкаар кудумчуже үнгеш, душкан-на кижилерни тудуп алгаш, «Ам херээженнерни эпшилер дээр апаар-дыр, силер чүү деп бодаар силер?» деп айтырыг салып туруп берген. Ол сөстүң ук-төөгүзүн билбес ону чүгле багай, ааска эптешпес сөс деп билир улустуң харыызы билдингир-ле болгай. Телевидениениң аныяк ажылдакчызы борта чүгле сенсация сүрүп, улус кайгадып, шуугаазын үндүрүксээни ол чүве ийикпе. Оода журналист этиканы безин сагываанын хомудаанчыг. Эфир дээрге базаар шелү эвес-ле болгай. Ол дамчыдылга сөөлүнде чугааның утказын орта билбээн улус: «Бужар-ла чүве-дир, эртемденнер, чогаалчылар тыва херээженнерни эпшилер деп адаар деп санал үндүрүп турар чүве-дир» дижип берген. «Бир кадай садыгга оочурлап турда, аныяк оол келгеш, «Сөөлү сен сен бе, эшпи?» дээн ышкажыл» дижип, хоптажып-ла эгелээн. Шынында кандыг-даа тенек оол херээжен кижиден ынчаар айтырбас. Бо дээрге чогаадып каан хоп деп чүве ышкажыл.

Мен бажыңга чок турумда, бир херээжен кижи телефон долгап, мени айтырган. Кенним «ававыс бажыңда чогул» деп харыылаан. А ол херээжен кижи: «Ынчаарга аваңарга дамчыдыңар, ол дээрге Тываның бир дугаар эпшизи-дир» дээн. Кенним хакас кижи болгаш ол сөстү чүгле «херээжен» дээни ол деп билир, харын ол херээжен эки чугаалап турар кижи-дир деп билген. Ынчалза-даа телефонда кижи улаштыр тайылбырлаан: «А эпши дээрге, билир сен бе, ол орустап «сука» (кыс ыт) дээни ол-дур. Аваңар тыва херээженнерни сукалап деп адаар деп турган-дыр» дээш, телефонун октапкан. (кыс ытты тывалап елешкин дээр-ле болгай). Таптыг-ла ол үеде бажыңга кирип келдим. Уругларым хорадаан, оглум: «Ол телефон хулиганының кайын долгааның тып алыр мен» дээш үе-шагын демдеглеп, хелериниң кырында тур. Чепсек-техника сайзыраңгай бо үеде телефон хулиганнарын белен тып ап болур чүве ышкажыл. Ынчалза-даа уругларымны оожуктуруп алдым. «Дүвүреве-ңер, ужурун билбээн амытан-биле месилдежиреш боор. Угаанныг херээжен болза, кажан-бир боду биле бээр ыйнаан» дээш, ол сөстүң ужур-утказын тайылбырлаарымга, уругларым каттыржып кагды. Он ажыг чыл бурунгаар Тываның херээженнериниң съездизи болуп турда. Хакасиядан келген делегат индирден «Тыва эпчилерге хакас эпчилерден изиг байыр!» дептерге, залда улус чир-шор дужуп каттырышкан. «Бужарын!» деп бир херээжен хыйланган-даа чүве. Хакас чоннуң делээзи тыва херээженнерни оларның чиңгине ады-биле алдап турганы ол-дур ийин. А ол кужур улус каттыржы бээрге, чүү-ле болу бержи ирги деп эпчокчуга-рындан кезек аңгадай берген турган-на болгай.

Ийе, мен аныямда база Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолга ажынып шаг болган мен. Могаттынгаш, оон-биле кады ужуражылгалар безин барыксавас турган мен. Степан Агбанович бо-ла кыс улусту «эпшилей» берген турар кижи. «Чүге үргүлчү кижи каргаар силер?» деп ажынарымга, ол мени чазамыктап, тайылбырлаар чүве: «Ол дээрге багай сөс эвес, тыва кыс кижиниң бурун шагдан эдилеп келген ниити ады-дыр. Ону чүгле шаанда дуржок эр кижилер кыс кижини бастып, дорамчылап чораан, оон адын безин бак сөглээн, багай сөс кылып кааны ол-дур. Ам силер бедик, дең эргелиг апарган, а адыңар ол хевээр багай сөс боп артып калырга кайын боор. Харын ол сөстү арыглап, ыдыктаар ужурлуг чүве-дир» деп тайылбырлаар турган. Шынап-ла, тыва кыс кижи-ам чуртунуң бүрүн эргелиг хамаатызы апарган, а оон бурун шагдан чиңгине ады багай, каргаашкын сөзү болуп артканы черле хомуданчыг. Тоолдарда-даа, төөгү материалдарында-даа тыва кыс кижини ынчаар адап турганын бо-ла таваржыр чордум. Алдан-дургуннарга хамааржыр материалдан «Ийи эр, бир эшпи кижи дугуржуп турганын» номчааш база каттырып шаг болган ийик мен.

«Эшпи» деп сөс сөөлзүредир «Херээжок» деп сөс-биле солуттунуп, тыва кыс кижиге ол ниити ат болу берген. Төөгү материалдарын кичээнгейлиг коптарар болза, ол сөс тываларга 19 векти сөөлзүредир, 20 вектиң эгезинде тыптып келген хевирлиг. Ынчан төре херээ-биле холбашкан айтырыглар-даа, аңгылар демиселиниң, революстуг шимчээшкиннер-даа Төп Азияга, оон иштинде Тывага база күштелип турган. Ынчан төре херээнге чүгле эр кижилер киржип, кыс кижилер ол херекке кирипшкен херээ чок кылдыр санаттынып турган. Борта «Алдан-дургуннарның туралалыышкыны-даа, оон соңгаарты-даа Кыдатка, Моолга, Тывага удаа-дараа өскүп турган шимчээшкиннер бадыткап болур. Чогум-на ол үеде «херээжок» деп ат тыва кыс кижиге хамааржы берген. «Эпши кижи дөшке оруп аң атпас, дерге оруп херек шиитпес» деп үлегер домак база ол үеде тывылган. Шынында тыва кыс кижи төре херээнге база идепкейлиг киржип чораан дугайында барымдаалыг төөгүлер хөй, а кыс аңчылар, адыгжылар кайы-даа үеде тургулаан. Ынчангаш тыва кыс кижи төөгү шагдан бээр эр кижиниң эргелиг эжи, ажы-төлүнүң энерелдиг иези, төре херээнге угаанныг сүмелекчизи-даа чорааның тыва улустуң аас чогаалында безин чугаалап турар.

Черле ынчаш үе-үелерде, сөстерниң утказы дыка-ла өскерилгилээр боор чүве-дир. Чамдык түрк дылдыг чонда эпши деп сөс өг ээзи дээн утканы илередип турар. А бистиң тыва дылывыста ындыг сөс база бар. Чүгле ол арай каржы кылдыр дыңналыр. «Канчап барган өг-ээзи (өңээзи) ыйнаан бо» деп ажынган кижини-даа дыңнап болур. Курьяк деп сөс база доңгун сөс кылдыр санаттынар. Өске түрк дылда ол «Курйох» кылдыр адаттынар. Тываларга «кур чок» дээни ол. Ол дээрге, ашактыг херээжен кижи хевиниң кырындан кур чок хөлбегер хеп кедер, ынчангаш ол херээжен кижилерни кур-чоктар деп адаар турган. «Көшкүн» («Хөкшүн») деп сөстү база кыжыраан, шооткан, доңгун сөс деп билир бис. А көшкүн дээрге улгады берген хүндүлүг херээжен кижини ынча дээр чүве-дир. Чижээлээрге, Чингис-Хаанның иезин улус хүндүлеп «Хоекшин» дээр турган.

Бо хүннерде база, шаандакы үжен чылдарның эгезинде ышкаш, чамдык улус тыва херээжен кылымал хайнак ат эдилеп чоруурунга таарышпайн, оларны «Кадыннар», «Дангыналар», «Агыйлар» деп адаарын саналдап турар. А кадын дээрге хаан кижиниң кадайы, дангына дээрге хаан кижиниң уруу, агый дээрге, бай херээжен кижини ынча дээр чүве-дир. Ийе, харын, тыва кыс кижини канчаап-даа атакаар кижилер бар-ла ыйнаан. Ынчалза-даа кол-ла чүве — херээжен кижи болуунуң кыс адынга төлептиг болуп артары болур ужурлуг. Ылангыя бо берге үеде кудумчуга, хөй-ниити черинге элеп-тендиң ээрии, арны-бажы, идик-хеви аргажок апарган, үеп-даян сөс эдип, чалчыттынып чоруур херээжен эштеривисти көөрге, чаржынчыг-ла-дыр. Харын оларның арыг не адын канчап камгалап алырыл? Олар база ажы-төлүнүң иелери, ашактарының кадайлары, адавезиниң кыстары-ла болгай.

Эргим тыва херээженнер! «Төгерик столдуң» киржикчилериниң кым-даа тыва херээженнерни эпшилер деп адаар дээн саналды киирбээн. Телевидениениң дуржулга чок ажылдакчызының улус кичээнгейин хаара тудар дээн сеткили-биле хөй чугаа аразындан чүгле эпши дээн сөстү апкаш, ону долгандыр чугаа кылып турганындан чамдык херээженнерниң ол чугааның ужур-утказын билбейн барганы хомуданчыг болду.

Кандыг-даа сөс боду үезинде амыдыралче кирип келир. Ол сөс ааска эптежип, амыдыралчы болу бергиже чедир үр үе херек. Ону дараазында салгал, ылангыя дыл эртемниглери коптара бээр үе келир. Амдызында херээжен деп адывыска төлептиг болуп арталыңар.

СЕМИНАРДАН ХӨЙНҮ БИЛДИВИС

Эрткен неделяда Бии-Хем район чагыргазының удуртулгазы болгаш килдистерниң киржилгези-биле тургустунган солун, амыдыралчы семинар болуп эрткен. Амгы рынокче шилчилгениң үезинде тургустунуп турар байдалдарга хамаарыштыр чаа тургустунуп келген организацияларның ажыл-чорудулгазының дугайында чугаа болган. Райкүүскомнуң килдистери чер реформазының талазы-биле район комитединиң даргазы Т. Лыктанның лекциязындан хөйнү билип алдывыс. Черни шын ажыглаар болза, шынап-ла, байып болур деп чүвени билип, угаап келдивис.

Ол ышкаш Бии-Хемде үндүрүг инспекциязының даргазы Тамара Даниловнаның лекциязы база солун болган. Айтырыглар, маргылдаалар эндерилген. Рынок үезинде тургустунуп келген хуу садыгларның, коммерция магазиннериниң ажыл-чорудулгазының байдалын билип алдывыс.

Аныяк специалист Любовь Борбай-оол октябрь 1-де алыр хуужудулга чегиниң дугайында тайылбырлаан.

Районнуң активчилери, удуртукчулары семинардан билип алган чүүлдерин чурттап турар черлериниң аайы-биле нептередир дээрзинде чигзиниг чок.

Чинмит КЛАРА
Тес-Хем район.

ТӨРЭЭН БУЛУҢУ — КИЖИНИҢ КАВАЙЫ

Кандыг-даа кижи төрээн булуңнуг, дөшке чалаар малдыг, ачы-буян чедирген ада-иелиг, авыралдыг бурганныг. Тыва чуртунда ады-сураа алгаан черлер-ле хөй. Ук ындыг сурагжаан черлерни аңаа төрүттүнгеш, өскен кижилер алдаржыдып турар. Оргу-Шөл, Кара-Даг алдан бурганнардан ады-сураа алгаан, а Өвүр, Торгалыг чогаалчылар-биле дээш-ле баар болгай. Ынчангаш кижи хензиг-даа бол, оран-делегейниң бир чамдыы-дыр деп мергеннерниң төөгээни чөп-даа.

Бөгүн мен көгү-шыгы хөлбелчиңнээн Хөндергей дугайын, оон үнген кайгамчык салым-чаяанныг кижилер дугайын хүндүлүг номчукчулар-биле үлежиксеедим. Бо онзагай байлак бойдустуг, арыг кылаң суглуг, арыг агаарлыг, артыш-шаапактыг оранга ада-мем-даа чурттап чорду. Бир катап дайын соонда Кара-кыс деп дуңмам Хөндергейге хлеб быжырар черге ажылдап турган чүве, 1946 чыл. Коңчуг-даа берге үе турган чүве. Хөөкүйлерниң уруг-дарыы база хөй, ындыг-даа бол ажылгыры коңчуг, күдээм Хертек Иргит-оол-даа, Кара-кыс дуңмам-даа. Кайы хире чурттап ажылдап турарын айтырарымга, оларның харыылааны бо:

— А-а, та чүү дээр ону, амыдырал берге-даа болза, Хөндергей эки-ле оран-дыр, аңныг-мөңнүг, ажылгыр чоннуг — дээннер.

Ам болап чоруурумга, алыс чурту Бай-Тайганың Кара-Хөл кижизи болгаш күдээм аңнап-меңнеп, каттап-тоорукталап база ажылдаар, а уруглары тур, а оон кадында колхозка база ажылдаар, а уруглары он кижи болгай, тускай эртемниглер, күдээм хөөкүй мөчээн мындыг.

Шаарланчак чүвени эки өттүр бодавас кижилер таптаашкын үезинде чер-чуртун мактаарга, алгап-йөрээрге аңаа удурланып «националисчи үзел-бодалдыглар» деп буруудадып турдулар. Шынында төрээн чери-биле кижиниң хини тудуш дээрзин утпаза чогуур. Ынчангаш Хөндергейден эң-не хөй алдарлыг кижилер бодарганын ам угаап көрээлиңер. Чогаалчылар артистер, эртемденнер, баштайгы башкылар эки турачылар, алдарлыг малчыннар, журналистер дээш черле кымнарны чок дээр!

Үежилеривис овур-хевири

Улуг философ Аристотельдиң мындыг мерген угаангыр чугаазын ам сактып ор мен. «Бойдус кижиге чепсек кылдыр угаан-медерелди хайырлаан» дээн.

Хөндергей чурттуг ат-алдарлыгларда бир солун чүүл оларның салгалдарының ада-иезиниң мергежилдерни уламчылап турары. Чижээлээрге, ыраажы Опал Шулууның төрээн уруу Надежда Куулар Россия Федерациязының алдарлыг артизи делегейде ады-сураа үнген цирк артизи Владимир Оскал-оолдуң ажы-төлү база циркте болгаш оон-даа өске. Тываның улустуң чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсанның уруу Марина — журналист, а чогаалчы В. Б. Монгуштуң уруу Марина — төөгү эртемнериниң кандидады. Хоочун педагог М. С. Эргептиң ийи уруу башкылар болуп, үре-түңнелдиг ажылдап чоруурлар

Берге-даа бол, чонунга сүзүглүг сөстүң, ачы-буянын сөңнеп, үр чылдарда журналистика ажылынга мергежээннерниң эң баштайгызы Маңнай-Байыр чораан. Ол эң ак сеткилдиг кижини Тока баштаан нүгүлдекчилер каржыдерзин репрессияның кара тамызынче киир идипкеннер. Ол буянныг эөнг баарлыг журналистиң салгакчылары шүлүкчү Кустугур Сат, оон кадайы Анчымаа Сат бо хүннерде мергежилин уламчылавышааннар: бирээзи — «Шын» солуннуң редакторунуң оралакчызы, а А. Д. Сат — Тываның ном үндүрер чериниң улуг редактору.

Чер-чурттуң буян-кежии деп өөрүп улуг чаран-салым кажан-даа турар. Уласстайның чаңчыл-сайзыралының илчирбелиг ыды. Каржы-дошкун Амбын ноянның Лаа кожуунну аңгылап алган Хайдып үеде-даа хевээр кылдыр чылар черни болу айтып бергеш: «Чадааны, Хөндергей, Шемини хөвүт чыдар мен манаа оруктузап силер...» дээш Шеми биле Хөндергей аразында ортты айтып берген ону ам Ноян-Шарады деп адаар.

Чээрби-үжен чылдарда-ла Тыва үжүк-бижик чаа-ла нептерер турар үеде Доңгак Балыкаан, оон соонда Монгуш Идам-Сүрүң, Илья Медээчи, Монгуш Дугаржап, Монгуш Эргеп башкы Бүобү болгаш өскелер-даа баштайгы шүлүктерин «Хостуг арат», «Реваня» солуннарынга чырыдып турдулар. Оон бээр ам 60-70 чылдар ужүгүп эрте бергиледи. Ынчалзажок үе-шаг чөже-даа шаптыг болза, баштайгыларның изин истеп, янзы-бүрү мергежилдерниң хып дээн чалыы салгакчылары немежип-ле турары өөрүнчүг. Оларга бети дээрге, эң аныяк чалыы эртемден Марина Монгуш, чурукчу Владимир Доңгак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Мындыг боор-дур, чер-чурттуң судалындан дамырланган кижилерниң салым-хуузу база-ла уктуг-дөстүг. Ынчангаш «Уктуг кижи удун салбас, уктуг идик чылыын салбас» дижири база-ла утказы болдур ийин.

Сандан САНДЮ.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга

Бо чылдың ноябрь 19-20 хүннеринде Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Ол төөгүлүг байырлалга уткуштур апрель айның төнчүзүнде эң-не солун, эң-не хөглүг, эң-не каттырынчыг чугаа дээш «Чогаадыкчы мөөрей» чарлаттынган.

Конкурска келген чогаалдарга хамаарыштыр, эргим номчукчулар, боттарыңарның санал-оналыңарны «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязынче, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинче киирип көрүңер.

Баштайгы чогаалды парладып бараан болдувус.

ОРГКОМИТЕТ.

ЧУГАА ЧАҢГЫС, ЧУДУРУК ИЙИ

Чогаадыкчы мөөрейге

Эрниң эрези Дамба кайгамчык-ла эрес кижи. Аът дээн соонда, амызындан-даа адырылырындан чалданмас. Эң ылангыя чүглүг куш дег, чүгүрүк аът дээн болза, хамык хөреңгизин кактаар, ырыктаашты-даа артса хөңнү.

Дамба сыдымнап турда черле тергиин. Сыдымны ол октаарга, сыг кынгыр. Эмдик, чаашты хыл мойнунче карак чивеш кадында чиге-ле кире бээр. Дораан-на төрепчилеп-кен боор. Оон туржук, хемни кежип чыткан дезиг аътты ийи сыдымны улай баглааш, сыдымнааш, ээлдир сөп, төрепчилеп кежирип келгенин чон утпаан.

Эрниң эрези Дамбаның чүгүрүк аът шинчилеп тывары кижи кайгаар. Чүгүрүк болур аътты ол кудурувундан эскерип каар. «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан». Оон ол ховар мергежилин улуска угаадып органын база дыңнаан мен:

«Чүгүрүк аът, эрес аът черле көрүштүг. Хевир-сыны шыдыраа аъды-биле дөмей, сарадак дег чазадак болур» дээш-ле эгелээн чүве ийин. «Даваннары дорт, турум холдарының сиири чоон, дыңзыг болгаш сыргак сөөгүнден от сиирлериниң аразы аңгыланып турар. Кежи дедулээ дег херлип турар. Бир эвес кежи херилбес аът болза, чарышка салыптарга, кежи дыкпыжап, ону чыыра туда бээр, оон-на ол маңнай албас апаар. Чүгүрүк аът бажы-биле ойнап турда кандыг ийик, кыңгыр-кыңгыр, шыңгыр-шыңгыр...

Дангаар эртен дадыр-дадыр
Даштыг-Хавак дадыр-дадыр,
Даш-ла Борам бажынайда
Дагжаар чүгүн

шыңгыр-шыңгыр

дижир але. Чүгүрүк аъттың сиидиктээри безин онзагай, ийи холунуң аразынче от өттүр дүжүргүлээр. Оон-даа ынай чүгүрүк аъттарда демдектер-ле хөй» дээш, Дамба чугаазын дооскун.

Оон ол аът дугайында хөөредиглеринден эвээш эвести бичии чоруур шаамда харамдыгып дыңнаар чордум. Чаңгызын-на дамчылап көрейн.

Дамба чүгүрүк аът тып алыр дээш, Таңды тос кожуунну эргээн, ынчалза-даа оон сеткилинге таарыжыр аът барык-ла тывылбаан. Ол-ла сорулгазы-биле кожа Моолче аъттанган. Ынчан Тыва биле Моолдуң хиин-кызыгаары тудуш турган. Анаа ай ажыр Моолда эштери чылгычылар-биле чүгүрүк аът шинчилеп келгеш, Дочун дээр бай дөрбетте оон сеткилинге четка дег, аажок аныяк 4 харлыг Сылдыс-Шокар аът бар болган. Ону ол оорлаптар дээрге, безин эш-өөрүнден эргекке чаңгыс долгай тудар удазын-дадаазын карак ажыттап чорбааны коңчуг. Дамба оорланырынга көңгүс чорбас кижи-дир.

кешпес амытан-дыр. Онза аът болза, алаң кылып орнажып-даа болгай.

Дамба боданып, боданып-ла орган. Кайгамчык бодал эрниң бажынга «чык» дээн. Чоржан-Доруу-биле опаалыктадып чораан, эжи моол чылгычының өөнге келген. Хөй-даа эвес, бир кегээржик арага доңундан бээрин дилээн. Бай моолда ол чүвең чок эвес, дораан уштуп берген. Дамба Дочун дөрбет сүтже дөлдүредип чорупкан. Дүн ортузу чеде бергенде, аалдың артынга доокшулап келген. Ам аңаа бүзүп хонарын ол шиитпирлээн.

Даг бажы сарыг шокар, чаш бажы кара шокар турда. Дамба тура халааш, мунуп чораан шары дег чааш Чоржан-Доруунуң думчуунче кегээржикте арагазының чамдызын кудупкан. Кезек када аъды азырып-бышкырып шаг-ла болган. Артында огуп-даа турган. Дамба аъдын ээртээш, Дочун дөрбет аалынче чорупкан. Таакпы тыртым ге, эр чүвең арткан арагазын аъдының аксынче сөңнепкен, болган соонда, кужур Чоржан-Доруу девип, самнап-ла эгелээн. Ажыы-биле чугаалаарга араганы девии-дир ийин, але. Аал коданы көстүп кээрге...

Байның аалынга Дамба чымчак сиген сыы баспайн, чыраалады, саяктадып келгендир эвеспе. Баглаашка душкен-не, ыдың хай деп бай боду чалараа үнүп келген. Кужур Доругну бай көөрге, баглаашта шыдамайн-на турган, девиржип, киштей каггылап, ийи бут кырынга тура каап турган. Бай магадап, көрүп туруп-туруп: «Мээн чээрби ажыг аскыр чылгымдан шак мындыг ховар кулун чок болганы хомуданчыг-дыр. Бо аът ыраккы Тывадан үнген хирезинде, човаар-шылаар туржук, картыганың кашпагайы ында-ла калыр. Канчаарыл? Садыглашса бээр ноги бе?! Болза-даа бо аъттың ээзиң хүндүлеп, хүлге олуртуп көөр-дүр» деп, ол оңзалап боданган.

Дамбаны бай чалаан, эң-не хүндүлүг черже эрги таныжы дег олурткан. Чалчаларынга бөдүнүн бора ирттин өлүрүп, араганың доңундан кударын кыжааган. Дамба хүндүткелдиг херекке алыр-даа хире эвес, далаш кижи болган. «Баар черим ам-даа ырак» дээш дедир тевер эр болган. Оон оозу кажар. Үр хүндүледип олуруп бээрге, ээрии аъды сергей бээр, оон бажы «аарыыр» пат болур, сулараай бергей, Дамбаның далажыры [illegible].

Дочун дөрбет Дамбадан анаа адырлыр хире эвес апарган. «Баштай бир аскыр өөр чылгыга аъдымны орнажыыл» дээн. Оон соонда ийи, үш!... Адак соонда беш аскыр өөрүнге аъдымны алыйн деп, бай вазаан.

Дамба чушкуузун дырбангаш, куду көргеш, бодангаш олурупкан. Оон «ынак» аъды Доруундан чарлырындан муңгарап олурары ол.

— Ам канчаар — дээш-ле, эр чүвең эгелээн. — Амым-биле тудуш эргелиг эки аъдым чүве. Ийи кижи таныш-канда, ишти чиң, дашты дук аътты харамнанырга, эп-чөпке каржы, хажагай. Шынап-ла, салгын-биле дөмей кулун-на болгай. Таңды-Уула сынның ындындан дүүн үнген мен. Чер ыраан тудум чеди чүзүк чоруу үнер, черге безин дегбестей бээр аъдым чүве — дээш, улуг тынган. Шынында ол ай ажыр «дылдыртааштап» келгени эвеспе.

Эргелиг эки аъдын хүмагалааш, Дамбаның караан чажы безин чаагын куду аккан хем дег, агып бадып орган. Банзачы, саарлыр кижилер черле ындыг, черле өткүт. Алды аргалыг, беш мегелиг болур аан, чадарааанда — хамнаар, чаарааанда — саяктаар дижири ышкаш. Чилби чиирин билбес, чидиг кезерин билбес, бай ону кээргээр туржук, чугаа бээрлениш орарынга аажок амырап, чайыктаан кудай дег, чаңнап орган. Дамбаны ошкап-чыттап, оон караан чажын безин арыг торгу-биле аштап берип олурган.

Дамба «оңгарлып» келгеш, хөөн багай мону чугаалаан:

— Чаа, канчаар, нохор! Садыг чаңгыс. Мен алыксак-чиксек эвес кижи мен. Сээн дөрт баш аскыр өөр чылгыың меңээ херээ чок. Боос белер, чаш кулуннар ап алгаш, олар-биле суржуп, «ылчыннажып» чоруур чайым чок. Чүгле чаңгыс чавак артаар аъттан алыйн — деп бо.

Бай амырай берген:

— Ал, ал! Чылгы даштың. Болун шилип ал!

Дамба далажыпкан. Үнүп кээрге, Чоржан-Доруу девивишаан баглааш доорзун эриктелдир казып алган хииктелип турган. «Ам-даа аъдымның ээриин сергевээн экизин» деп, ол боданган.

Он ийи кулаш хүлбүс мойназ сыдымны белеткээш, Дамба ээрбиниң эрези-биле Доругпун кырынга хонупкан.

Дамба Сылдыс-Шокарны «сыг» кылдыр чаңгыс сыдымнааш, ээртеп алгаш, Доругну Дамба Дочун дөрбетке хүлээдип берип тургаш, чугаалаан:

— Ча, ындыг-дыр, баярлыг, нохор! Ам канчаар, эштиң сеткили, ыттыг кускузу, эки эдилээр сен — дээш, адак чиик аъттаныпкан.

Сылдыс-Шокар, шынап-ла, кайгамчык кашпагай аът болган. Араалчалап, челип оода, аңгайган арттар, кеңгейген хемнер соонда калган.

А Доруг Сылдыс-Шокарның чанынга шынап-ла, хөлеге-дир он. Доругну каш шак эртерге-ле канчап баарын Дамба бодапкаш, кара баары каткыжеге кара чааскаан каттырган. Сактырга-ла кужур Доруу кудуу берген, куду көрүпкен, пат-ла бажы «аарып» турган ышкаш... Харын-даа аъдын ол кээргей берген.

Соонда Дочун дөрбеди аъдын алымнап кээрге: «Чугаа чаңгыс, чудурук ийи, эрелиг эрес аъдымны та аап-тып, та бертип алган сен!» дээш, эрниң эрези Дамба дастыгга алдыртпаан, аъттыгга четтирбээн дижир. Чүге дизе, ынчан Сылдыс-Шокарның мурнунче чүгле чүглүг куш ужуп эртер, чүгүрүктүң чүгүрүү апарган-на болгай. Бүгү Таңды тос кожуунга ооң мурнунче кирер чүгүрүк аът чок турганы-ла шын. Ындыг эки аъдын эрниң эрези Дамба кайын бээр деп аан. Шынында оорлап албаан-на болгай але.

Садыг чаңгыс.

Өпей ЧИҢГИС.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Чонар-даштың Бай-Тайгада тывыжыгдан чонар-дашты хөйү-биле казып ап база үндүр сөөртүп турар. Сөөлгү үеде янзы-бүрү организациялар болгаш кижилер бо ховар, үнелиг дашты хөйү-биле Тывадан безин үндүр сөөртүп турар апарган. Чонар-даштың бо курлавырын чөптүг болгаш камныы-биле ажыглаарының хемчеглерин алырының дугайында тус черниң чурттакчыларының хөй санныг дилеглери республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунга кирип турар.

Бай-Тайга районда чонар-даштың курлавырын чөптүг болгаш камныг ажыглаар сорулга-биле чонар-дашты казып алырын Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң чөпшээрели-биле чорударын чарлап тур. Чонар-дашты чөпшээрел чок казып алган организацияларга болгаш кижилерге харыысалганы бойдус камгалалының дугайында хоойлужудулга ёзугаар харыысалганы онаар.

Изиг, соок суглуг чаагай жыттынган бажың садып турар. Телефоннуг, бажың чанында дузалал ажыл-агый чорудуп болур тудуглар, гараж, чүнар-бажың база бар. ДАРААЗЫНДА АДРЕСКЕ КЕЛИР: Каа-Хем суур, Зеленая кудумчузу, 27, кв. 1, тел. 51-4-89.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Двойной удар» 10.00, 12.10, 14.20, 16.40, 17.00. Видеозал: «Сверхразумные» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Боевые искусства Шао-линя» (Кыдат) 13.20, 18.20, «Последний зов любви» (2 сериялыг) 15.20 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Двойной удар» 10.00, 12.10, 14.20, 16.40, 17.00, Видеозал: «Сверхразумные» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Боевые искусства Шао-линя» (Кыдат) 13.20, 15.20, 18.20 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ» «Чернокожих» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40. Видеозал: «Ангел-3» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Боевые искусства Шао-линя» (Кыдат) 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Чөөн-Хемчик кожуунуң улус өөредилге килдизи база культура килдизи РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Куулар Енданович Балданның уруу, культура ажылдакчызы

Зоя Кууларовна
БАЛДАННЫҢ

хенертен аар аараш мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге, төрелдеринге хавы кажыыдалды илергедеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [redacted] АГАР САНЫ: «Тыва соцбан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; [illegible] — 3-34-30; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 182.